

**Комунальний заклад
Сумський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти**

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

**для вчителів курсів духовно-морального
спрямування**

**Суми
Видавництво «Ярославна»
2016**

**Рекомендовано до друку вченою радою КЗ Сумський обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти
(протокол № 11 від 31 березня 2016 р.)**

**УДК 8.81
ББК 63.3 (4 Укр -4 Сум)
Р83**

Укладачі: **Рудь О.М.**, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти;
Пінчук Д.М., старший викладач кафедри професійної освіти та менеджменту.

Рецензенти: **Луценко С.М.**, кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри професійної освіти та менеджменту СОІППО;
Зленко Н.М., кандидат філософських наук, доцент Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Р83 Термінологічний словник для вчителів курсів морально-етичного спрямування / Укладачі : Рудь О.М., Пінчук Д.М. – Суми : «Ярославна», 2016. – 88 с.

ISBN 978-966-7538-91-2

Термінологічний словник містить більш ніж 600 тлумачень релігійних термінів, категорій, понять, які найчастіше зустрічаються у християнській літературі та відповідних навчальних виданнях.

Розрахований на вчителів, слухачів експрес-курсів морально-етичного спрямування. Словник стане в нагоді учням старших класів, студентам та всім небайдужим до духовно-моральних цінностей і культури.

**УДК 8.81
ББК 63.3 (4 Укр -4 Сум)**

ISBN 978-966-7538-91-2

© Рудь О.М., 2016
© Пінчук Д.М., 2016
© «Ярославна», 2016

ЗМІСТ

Передмова	4
Структура словника	7
Список скорочень	8
Український алфавіт	9
Словникові статті	10
Лексикографічні джерела	86

ПЕРЕДМОВА

Словник – це весь світ в
алфавітному порядку
А. Франс

Майбутнє України значною мірою залежить від духовно-моральних цінностей молодого покоління. Формування духовного світу дітей та молоді, духовності як провідної якості особистості – велике і складне завдання. У складних соціально-економічних і політичних умовах розвитку країни серед молоді зростає зневіра у моральних орієнтирах, падає духовність, потурається культ сили, зброї, пропагується насилля.

У ситуації гострого дефіциту ціннісних установок і орієнтацій релігійні моральні цінності, які є основою гуманістичних цінностей, відіграють дедалі вагомішу роль у сучасному вихованні дітей та молоді. Виникає гостра потреба в залученні християнських цінностей до процесу виховання дітей, визначенні основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів формування духовності на їх основі, які разом з іншими складовими сприятимуть розвитку і формуванню духовної високоморальної особистості, майбутнього громадянина України.

Курси духовно-морального спрямування, які запроваджені у загальноосвітніх навчальних закладах як факультативні, є дисциплінами передусім світоглядного, культурного та освітньо-виховного спрямування, які вибудовуються як фундамент буттєвих цінностей сучасної людини. Вони не є вченням віри, не передбачають вивчення релігійних обрядів, і не повинні ставити за мету залучення до певної конфесії. Вивчення цих предметів передбачає виховання в учнів поваги до свободи совісті, релігійних та світоглядних переконань інших людей; здатності до співжиття в полікультурному українському суспільстві.

Метою експрес-курсів є підготовка вчителів до викладання факультативного курсу з предметів духовно-морального спрямування; надання теоретичної та практичної допомоги слухачам в ознайомленні з духовно-моральною системою цінностей, світогляду та досвідом багатьох поколінь українського народу у використанні в навчально-виховному процесі досягнень християнської культури, що може стати ефективним засобом

формування високоморальної особистості з розвиненою самосвідомістю, інтелектуально багатою, зі значним потенціалом.

Основними завданнями курсів є: зорієнтувати вчителів на системність, цілісність, втілення в життя етико-культурологічних знань; розвинути духовно-творче мислення при роботі за новою освітньою програмою з предметів духовно-морального спрямування, наслідування зразків християнської моралі; виділити методичну систему вивчення предметів духовно-морального спрямування; надати методичну допомогу вчителям загальноосвітніх навчальних закладів щодо впровадження освітньої програми з предметів духовно-морального спрямування; створити умови для обміну творчими ідеями та досвідом роботи з означеної проблеми. Саме на допомогу вчителю у викладанні предметів духовно-морального спрямування у середніх загальноосвітніх навчальних закладах і укладений термінологічний словник.

Система понять і термінів відіграє значну роль у практичному розвитку будь-якої науки, особливо в її теоретичному обґрунтуванні. Спираючись на узагальнення практики, живого досвіду, наукове знання формується у поняттях, у їх розгортанні, у визначенні цих понять за законами логіки. Фіксація, поширення, удосконалення понятійно-термінологічного апарату науки є однією з умов його розвитку та зростання ефективності. Оволодіння професійним глосарієм з курсів духовно-морального спрямування є однією з актуальних, складних і важливих справ сучасного вчителя.

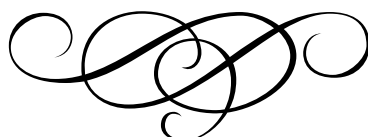
Термінологічний словник для вчителів курсів духовно-морального спрямування містить більш ніж 600 тлумачень релігійних термінів, категорій, понять, які найчастіше зустрічаються у християнській літературі та відповідних навчальних виданнях. Це не лише довідник, але й елемент національної культури: адже в кожному слові втілено багато граней народного життя.

Укладачі словника намагалися суворо дотримуватися умов упорядкування подібних видань. Робота має не лише помітне практичне значення, вона є наступним кроком у накопиченні досвіду та розвитку галузевої терміносистеми, збереженні та передачі колективного знання тим, хто став на шлях служіння освітній справі.

Одночасно підкреслимо, що укладачі словника не ставили своїм завданням створити нормативний довідник, в якому б давалися єдино правильні означення існуючих явищ, процесів, концепцій і теорій. У сучасній науці, в тому числі й педагогічній, ряд понять і категорій мають кілька означень, які не завжди узгоджуються між собою.

Укладачі сподіваються, що словник буде корисним для всіх, хто має снагу оволодіти найновітнішими знаннями з даної проблеми, опанувати її сучасну лексику.

Усвідомлюючи можливу наявність у словнику певних огріхів, укладачі звертаються до читача зі словами нашого пращура – ченця Києво-Печерської лаври преподобного Нестора-літописця: «..Аще где в книге сей грубостию моей пропись или небрежением писано, молю вас: не зазрите моему окаянству, не клените, но поправьте, писал бо не ангел Божий, но человек грешен и зело исполнен неведения».

Укладачі висловлюють щирю подяку голові Сумської обласної асоціації педагогів-християн Кацовій Ганні Миколаївні за співпрацю.

СТРУКТУРА СЛОВНИКА

Слова в словнику подано в алфавітному порядку.

Словникова стаття складається зі слова-заголовка, етимологічної довідки, дефініції (визначення). Слово-заголовок набрано напівжирним шрифтом у початковій граматичній формі. У випадках, коли заголовок поєднує в собі чужомовне та українське слово, що позначають одне поняття, обидва слова набрано напівжирним шрифтом. Для слів-заголовків, які не мають форми однини або вживаються переважно в множині, початковою вважається форма множини називного відмінка.

Після слова-заголовка в круглих дужках подано етимологію (походження слова). Етимон (слово з іншої мови) передається за допомогою латинського алфавіту. Для більшої інформативності в етимологічній довідці вказано також і першоджерело, від якого походить слово-заголовок. Іноді етимологія містить лише вказівку на мову – джерело. У тих випадках, коли яка-небудь група спільнокореневих слів української мови має спільну етимологію, етимологічну довідку подано при одному з них; при решті слів замість етимологічної довідки подається посилання.

Знак < означає: «походить від....», «на ґрунті...».

Лексичне значення слова розкривається шляхом логічного визначення або за допомогою синонімів. Якщо слово-заголовок означає складне наукове поняття, то тлумачення, як правило, складається з кількох частин.

Тлумачення слова розділяється крапкою з комою, якщо в слова формується додатковий відтінок значення.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Скорочення назв мов

англ. – англійська	португ. – португальська
араб. – арабська	санскр. – санскрит
грец. – грецька	середньогрец. – середньогрецька
давньоєвр. – давньоєврейська	середньолат. – середньолатинська
давньояпон. – давньояпонська	сир. – сирійська
кит. – китайська	слов. – слов'янська
лат. – латинська	старогрец. – старогрецька
монг. – монгольська	староєвр. – староєврейська
нім. – німецька	старослов. – старослов'янська
новолат. – новолатинська	тур. – турецька
перс. – перська	тюрк. – тюрські
пізньолат. – пізньолатинська	франц. – французька
польс. – польська	

Скорочення слів і словосполучень

бл. – близько	досл. – дослівно
букв. – буквально	і т.п. – і тому подібне
див. – дивись	ст. – століття
до н.е. – до нашої ери	т. зв. – так званий

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз
(а)	(бе)	(ве)	(ге)	(ґ)	(де)	(е)	(є)	(же)	(зе)
Ии	Іі	Її	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп
(и)	(і)	(ї)	(йот)	(ка)	(ел)	(ем)	(ен)	(о)	(пе)
Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ
(ер)	(ес)	(те)	(у)	(еф)	(ха)	(це)	(ча)	(ша)	(ща)
Ь	Юю	Яя							
(м'який знак)	(ю)	(я)							

СЛОВНИКОВІ СТАТТІ

А

АБАТ (лат. abbas abbatis < сир. abba — батько) — титул настоятеля монастиря в католицькій церкві. Інколи абат домагається незалежності від єпископів і підпорядковується безпосередньо папі. У деяких випадках абат — загальна назва священників і вищого духовенства в католицькій церкві.

АБАТСТВО (< абат) — монастир у католицькій церкві.

АБСОЛЮТ (лат. absolutus — безумовний, повний, необмежений, досконалий) — нічим і ніким не зумовлена, самосутня, самодіяльна, вічна і нескінченна, повністю вільна і досконала духовна сутність, яка є джерелом і першоосновою світу. Християнство рисами абсолюту наділяє Бога.

АВГУСТИНІЗМ — течія у християнській філософії, яка розвиває уявлення про віру як внутрішнє спілкування людини з Богом, про пізнання Бога ірраціональним шляхом. Засновником августинізму є середньовічний богослов Августин Аврелій (354—430). Протягом низки століть августинізм був панівним ученням у католицькій церкві. Після XIII століття офіційним ученням католицизму стає томізм. Нині августинізм не є офіційною філософією католицизму, проте користується в католицьких колах значним впливом.

АВЕСТА (< перс. — основний текст) — священні книги в деяких давніх народів Ірану, Центральної Азії, Азербайджану та Афганістану, які сповідували зороастризм. Нині використовуються персами, які живуть в Індії.

АВТОКЕФАЛІЯ (грец. autos — сам і kephale — голова) — повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

АВТОНОМІЯ ЦЕРКОВНА — у православ'ї — незалежність церкви з питань внутрішнього управління, що надається тією чи іншою автокефальною церквою, до складу якої ця церква входила раніше на правах екзархату чи єпархії.

АВТОРИТАРИЗМ ЦЕРКОВНИЙ — ієрархічна форма церковного управління, що затверджує відповідну субординацію, підпорядкування нижчого духовенства вищому, мирян — клірові. Одна з форм церковного панування.

АВТОХТОННІ КУЛЬТИ — корінні, місцеві культу населення певної країни.

АГІОГРАФІЯ (грец. hagios — святий і grapho — пишу) — різновид церковної літератури; життєписи (житія) святих.

АГНОСТИЦИЗМ (грец. agnostos — незнаний) — філософське вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання сутності дійсності, істини, абсолютизуючи відносний характер людського пізнання.

АГРАРНІ (ЗЕМЛЕРОБСЬКІ) КУЛЬТИ — сукупність релігійно-магічних вірувань і обрядів у давніх землеробських народів з метою впливати надприродним шляхом на стихії природи, щоб підвищити продуктивність праці. Аграрні культу включають у себе магічні дії, спрямовані проти небезпек, що загрожують урожаю або свійським тваринам (посуха, градобій, сарана, падіж худоби тощо).

АДАМ (староєвр., *досл.* — земля) — за Біблією, перша людина, створена Богом із пороку земного за його образом і подобою на шостий день творіння.

АДАТ (араб. — звичай) — звичаєве мусульманське право, на відміну від офіційного права — шаріату.

АДВЕНТИЗМ (лат. adventus — пришестя) — течія пізнього протестантизму, яка виникла в 30-х роках XIX ст. у США шляхом відокремлення від баптизму. Його засновник — Вільям Міллер (1782—1849).

АКАФІСТ (< грец. akathistos, *букв.* — несідальний (спів)) — особливі церковні служби, що складаються з панегіричних співів і молитов на честь Христа, Богородиці та святих.

АКСІОЛОГІЯ (грец. axios — цінний або ахіа — цінність і logos — вчення) — вчення про ціннісне ставлення людини до світу (релігійне, етичне, естетичне).

АЛІЛУЯ (< давньоєвр. hallelu jah — хвалить Єгови) — у християнському богослужінні — хвалебний приспів до церковних пісень, звернений до всіх іпостасей Трійці.

АЛЛАХ (< араб. al-ilah — божество, Бог) — ім'я Бога в мусульманській релігії. Культ Аллаха поряд з культом інших божеств був відомий в доісламській Мецці. В ісламі Аллах — єдиний Бог, визнання кого є першою вимогою мусульманського віровчення.

АЛЬБІГОЙЦІ (< франц. Albigeois) — учасники єретичного руху XII—XIII століття у Франції, спрямованого проти панування католицької церкви в економічному і духовному житті середньовічного міста, ремісники, частина селянства та дрібні феодали. Були розгромлені в результаті хрестових походів, організованих Папою Інокентієм III на початку XIII століття, і остаточно винищені інквізицією.

АМВОН (< грец. Ambon — підвищення, кафедра) — у православному храмі — підвищення перед середньою частиною іконостаса, з якого читаються Євангелія, виголошуються проповіді та єктенії (молитви).

АМІНЬ (грец. і лат. amen, давньоєвр. — хай буде істинно) — слово, що вживається наприкінці християнських молитов, священних текстів тощо.

АМУЛЕТ (араб. *hamula* — носити) — талісман — невеликий предмет, який фантазійно наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від всіляких нещасть, хвороб, ворожих чар тощо. Віра в чудодійну силу амулета виникла в первісному суспільстві, пов'язана з фетишизмом та магічними уявленнями.

АНАЛІЗ (< грец. *analysis* — розкладання, розчленування) — метод пізнання, який полягає в уявному (мисленому) розчленуванні цілого на частини з метою його детального вивчення.

АНАЛОЙ (< грец. *analogeion*, букв. — підставка для книг) — спеціальний високий столик з похилою верхньою дошкою, на який у православній церкві кладуться богослужбові книги під час їх читання, а також ікони та хрест під час богослужіння.

АНАФЕМА (грец. *anathema* — прокляття) — прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, вигнання із громади віруючих, вища церковна кара в християнстві. Анафема застосовується церквою в боротьбі з атеїзмом, передовою наукою і суспільною думкою, прогресивними демократичними рухами.

АНГЕЛ (грец. *angelos* — вісник) — в іудаїзмі, християнстві, ісламі — небесний служитель Бога, надприродна істота, посередник між Богом і людьми. Культ Ангела є асимільованим та пристосованим до монотеїзму культом добрих і злих «духів», який був поширений у первісних релігіях.

АНІМАТИЗМ (лат. *animatus* — живий) — віра в єдину безособову силу, що керує явищами природи та впливає на життя людей.

АНІМІЗМ (лат. *anima* — душа або *animus* — дух) — віра в існування самостійної духовної сутності (сили чи істоти), здатної вселятися в людину, тварину, рослину (тобто у щось живе) чи полишати їх.

АНТИМІНС (< грец. *antimensium* — замість престольника) — чотирикутна лляна або шовкова хустка із зображенням покладеного у гроб Ісуса Христа (в центрі) і чотирьох євангелістів, у ріжок якої зашиті моці. Перед таїнством причастя і освячення нових храмів покладається на престол.

АНТИХРИСТ — у християнському віровченні супротивник Христа, посланець сатани, який ніби прийде незадовго до другого пришестя і вестиме боротьбу з християнською церквою, але врешті-решт буде переможений Христом. Уявлення про Антихриста — релігійна персоніфікація злого начала, на противагу Богу як доброму началу.

АНТРОПОМОРФІЗМ (грец. *antropos* — людина, *morphe* — вид, форма) — надання предметам і явищам природи, міфічним істотам людських рис.

АНТРОПОСОФІЯ (грец. antropos — людина і sophia — мудрість) — релігійно-містичне вчення, яке на місце Бога ставить людину.

АПОКРИФИ (грец. apokrifos — таємний, секретний) — твори іудейської та ранньохристиянської літератури, сюжетно пов'язані з творами канонічної літератури, які, однак, давали тлумачення подій, відмінне від офіційного церковного віровчення. Апокрифи відображали боротьбу різних течій у християнстві до виникнення церкви.

АПОЛОГЕТИКА (< грец. apologetikos – захисний) — розділ теології, присвячений захисту віровчення за допомогою доказів, звернених до розуму. Апологети — ідейні захисники релігії.

АПОСТОЛИ (грец. apostolos — посланець) — у християнстві група учнів, обрана Ісусом Христом для поширення його ідей.

АПСІДА (лат. < грец. — дуга) – виступ храмової будівлі з боку вітваря, напівкруглий, гранований або прямокутний. Буває перекрита напівкуполом або зімкнутим напівсклепінням (конхою). Найбільш важлива функція апсиди в храмі - завершення вітварного простору, у якому розташовано т.зв. «горне місце».

АРМАГЕДДОН (грецький термін, вірогідно, утворений від давньоєвр. haar – струмок, потік і Meggido – його назва) — у віровченні свідків Єгови — остання битва між силами Христа і сатани. Армагеддон — це назва місцевості в Палестині, де часто відбувалися військові сутички. Єговісти пов'язують Аргамеддон з атомною катастрофою, з третьою світовою війною, у вогні якої загине все "грішне" людство, живими залишаться тільки свідки Єгови (померлі єговісти воскреснуть) і ті, хто їм допомагав.

АРХАТ (< санскр. arhat, *досл.* — достойний, гідний, праведник) — істота, яка досягла звільнення (нірвани) від ланцюга перероджень (сансари).

АРХЕОЛОГІЯ ЦЕРКОВНА — богословська дисципліна, що вивчає та описує предметні пам'ятки, пов'язані з історією християнської церкви.

АРХЕТИПИ (грец. arhe — початок, походження і typos — відбиток, форма) — вроджені праобрази, першоознаки, що складають зміст колективного несвідомого (К.-Г. Юнг) та можуть відкриватися людині у сні, містичному прозрінні, міфів, релігійній уяві тощо.

АРХІЄПІСКОП (грец. arhi — старший, episkopos — наглядач) — старший єпископ, один із найвищих титулів у християнській церкві, середній між митрополитом і єпископом.

АРХІСРЕЙ (грец. arhierous — старший священик) — загальна назва вищих сановників (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріархів) у православній церкві.

АРХІЄРЕЙСЬКИЙ СОБОР — зібрання, в якому беруть участь лише архієреї. Скликається для вирішення найважливіших питань церковного життя.

АРХІМАНДРИТ (грец. archimandrites < архі... і mandra – кошара, паства) — вищий чернечий чин у православній і греко-католицькій церквах, почесний титул настоятелів чоловічих монастирів, а також ректорів духовних семінарій і глав духовних місій.

АРХОНТ (< грец. archon (archontes) – вождь, начальник) — вища службова особа в давньогрецьких полісах. У V ст. до н.е втратила значення.

АСКЕТИЗМ (грец. asketes — добре навчений) — моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ.

АСТРАЛЬНІ КУЛЬТИ (грец. astron — зірка) — обряди, церемонії, молитви, заклинання та інші релігійні дії, пов'язані з обожненням небесних тіл. Властиві різною мірою всім давнім і новим релігіям. Іноді астральні культу називаються астролатрією (від гр. latreia — служіння) чи сабеїзмом, за назвою племені сабеїв (Південна Аравія).

АТЕЇЗМ (грец. atheon — безбожність) — система ідей, поглядів, переконань, що заперечують віру в Бога, його існування взагалі, відкидають будь-яку релігію.

АТМАН (санскр. atman) — у веданті — всепроникне суб'єктивне начало, "Я", душа.

АТРИБУТ (лат. attributum — додане) — невід'ємна властивість предмета чи явища. Наприклад, за Р. Декартом, атрибутом матерії є протяжність, а душі — мислення.

АТХАРВАВЕДА — одна з чотирьох збірок Вед — зібрання магічних заклинань проти демонів, ворогів, змій тощо.

АУГСБУРЗЬКЕ СПОВІДАННЯ — найважливіший документ лютеранства, складений Ф. Меланхтоном на підставі вчення Лютера.

АУСПІЦІЇ (< лат. auspicia < avis – птах і specio – дивлюсь) — ворожіння, віщування майбутнього на основі спостережень за поведінкою птахів (польотом, криком та ін.), за небесними явищами.

АУТОДАФЕ (< португ. auto-da-fe, букв. – акт віри) — церемонія оголошення і виконання вироку інквізиції, прилюдне покарання батогами, спалення на вогнищі єретиків, творів, визнаних єретичними; процесія, в якій брали участь члени інквізиційного трибуналу, ченці.

АХІМСА (санскр. ahimsa – ненасильство) — в індуїзмі, буддизмі, джайнізмі — релігійно-етичний принцип, за яким не слід робити нічого, що завдає страждань чи неприємностей іншим живим істотам.

АЯТ (< араб. *ajat* – знак, диво) — найменший відокремлений уривок канонічного тексту, вірш у Корані. Кілька аятів становлять суру (главу) в священній книзі мусульман.

АЯТОЛА (перс. *ayatollah*, букв. – творіння Аллаха) — найвищий титул шиїтського мусульманського діяча, який має високий авторитет як серед своїх послідовників, так і серед представників інших релігій.

Б

БАЖАННЯ – один із структурних компонентів розвитку вольового процесу: переживання людиною своїх актуальних потреб. Бажання характеризується усвідомленим уявленням про прагнення щось здійснити.

БАЗИЛІКА (лат. *basilica* < грец. *basilike* – царський дім, палац) — будівля, що має форму прямокутника, поділеного всередині двома повздовжніми рядами колон на три–п'ять нефів. Середній неф вищий за бічні і закінчується апсидою. У Стародавньому Римі у формі базиліка будували приміщення для суду, торгівлі та ін. Згодом базиліка стала поширеним типом композиції християнських храмів.

БАПТИЗМ (грец. *baptizo* — занурювати, хрестити у воді) — протестантський напрям, що виник на початку XVII ст. в Англії. Першим баптистом вважається Джон Сміт (1554—1612). Членами баптистських общин є приблизно 35 млн. осіб зі 122 країн світу.

БЕАТИФІКАЦІЯ (< лат. *beatus* – блаженний і *facere* – робити) — приєднання до лику блаженних у католицькій церкві. Процес беатифікації офіційно регламентований і відбувається, як правило, протягом кількох років. Остаточне рішення про приєднання до лику блаженних належить римському папі.

БЕЗРЕЛІГІЙНЕ ХРИСТІАНСТВО — концепція християнства у протестантській теології XX ст. Один із її творців — німецький теолог Д. Бонхьоффер — проголосив необхідність нерелігійної інтерпретації християнства, оскільки релігія — явище історичне і має зникнути у XX ст. За Бонхьоффером, бути християнином означає не бути релігійним, а бути людиною.

БЕЗСМЕРТЯ — у сучасних релігіях — безкінечне існування бога, вічний характер його буття. Стосовно людини релігія, стверджуючи безсмертя душі у потойбічному світі, знімає проблему скінченного характеру земного життя індивіда.

- БЕРЕГИНИ** — поліморфні образи добрих духів у давніх східнослов'янських віруваннях.
- БЕРНАРДИНЦІ** (лат. *bernardini*) — чернечий орден, названий за ім'ям Бернара Клервоського, який у XII ст. здійснив реорганізацію ордену цистерціанців; ченці-францисканці, які у 1453 р. оселилися при соборі святого Бернарда у Кракові.
- БІБЛЕЇСТИКА** — науковий аналіз змісту та історії виникнення Біблії. Має два основні напрями — раціоналістичний та історичний. Перший вивчає зміст біблійних текстів, їх відповідність дійсності, другий — історичні умови виникнення Біблії.
- БІБЛІОЛОГІЯ** — сума церковних знань про Біблію; сукупність біблієзнавчих предметів у релігійних навчальних закладах.
- БІБЛІЯ** (грец. *biblia* — книги) — священна книга християнства та іудаїзму (Старий Завіт). Має дві частини — Старий Завіт (50 книг) і Новий Завіт (27 книг). Складалася протягом I тис. до н. е. та II—III ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів.
- БІСИ** — у християнстві — духи зла, антагоністи Трійці й ангелів, невидимі вороги людини, слуги диявола; винуватці душевних хвороб і носії абсолютного зла.
- БЛАГО** — все те, що містить у собі позитивний зміст, цінність для індивіда і людства.
- БЛАГОДАТЬ** — у християнському віровченні — божественна милість, дарована людині. У давніх християнських громадах під благодаттю найчастіше розуміли дар чудотворення, пророцтва та ін. Згодом християнське віровчення почало розглядати благодать як необхідну умову для спасіння.
- БЛАГОСЛОВЕННЯ** — у християнстві — знак хрестом, образом, рукою, покладання обох рук священника на голову віруючого як акт передачі благодаті Святого Духа.
- БЛАГОЧЕСТЯ** — у християнстві — релігійність, побожність, покірливість, шанобливе ставлення до Бога.
- БЛАГОЧИННИЙ** — адміністративно-судова посадова особа у православної церкви, помічник єпископа, який здійснює догляд за церквами і духовенством однієї з частин єпархії.
- БЛАЖЕННІ** — у православ'ї — люди, які заради Христа і спасіння душі добровільно поневіряються; у католицизмі — особи, беатифіковані Папою Римським.
- БЛАЖЕНСТВО** — щастя, стан безмежної радості, що їх відчуває віруючий за умови дотримання ним приписів віровчення і моральних настанов своєї релігії. Для християнина це насамперед настанови Нагірної проповіді.

БЛУД — за народними віруваннями українців — злий дух, уособлення нечистої сили. Вважалося, що блуд вночі збиває з дороги перехожих, заманює їх у хашу, болото, тим самим примушуючи блукати до самого ранку. Надійним захистом від нього вважалися молитва і звернення до Бога.

БЛЮЗНІРСТВО — глузування або зневажливе ставлення до сакральних місць і речей.

БОГ — першооснова реальності, верховна надприродна сутність, яка обдарована вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу і причиною всього, що в ньому відбувається. Передбачає неосяжну віру і виступає як об'єкт культу.

БОГ-ДУХ СВЯТИЙ — у християнстві — третя особа (іпостась) Божественної трійці.

БОГ-ОТЕЦЬ — у християнстві — перша особа (іпостась) Божественної трійці.

БОГ-СИН — у християнстві — друга особа (іпостась) Божественної трійці, Ісус Христос, Спаситель.

БОГОБОРСТВО — протидія релігії в межах релігійного світогляду, яка виявляється у формі докорів Богів, упередженості щодо Божественних сил.

БОГОБУДІВНИЦТВО — течія, що виникла у середовищі марксистських літераторів (А.В. Луначарський, В.А. Базаров, М. Горький). Мала на меті створення релігії без Бога, розглядала марксизм як релігійну систему, що спрямована на втілення в життя ідеї рівності, взаємодопомоги, братерства.

БОГОЛЮДИНА — Бог, який втілюється у людський образ. У християнстві Ісус Христос — Бог-Син і одночасно людина.

БОГОЛЮДСТВО — у християнстві — очікуване і неминуче становлення людства як єдиного містичного і реального тіла Бога під час створення досконалого суспільства і церкви.

БОГОРОДИЦЯ — жіноче божество в багатьох релігіях. Божа Мати, Богиня, яка народжує Бога чи богів. До богородиць належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до них і грецька Деметра. Культ Богородиці тісно пов'язаний з основним заняттям населення — землеробством. Богородицю шанували як богиню родючості. У християнстві цей культ жіночого божества зазнав змін. Тут Богородиця — діва, яка народила Ісуса Христа, Сина Божого. З поширенням християнства культ Богородиці зливається з місцевими віруваннями і залежно від соціальних умов набуває різного характеру: у Західній Європі в умовах феодалізму він перетворився на культ мадонни, на Русі злився з язичеським культом богині землі і родючості й поступово його витіснив.

БОГОСЛОВ'Я, ТЕОЛОГІЯ — система обґрунтування, тлумачення і захисту релігійного віровчення та обрядності, а також сукупність церковних дисциплін. Є академічне, апофатичне, катафатичне, догматичне, моральне (практичне), пастирське, соціальне богослов'я.

БОГОСЛОВ'Я АПОФАТИЧНЕ (< грецьк. *apofatio* – заперечую) – релігійне вчення про осягнення, пізнання Бога шляхом заперечення невластивих йому предикатів, неможливості уподібнення світові і людині. На думку прихильників апофатичного богослов'я, Бог настільки таємничий, досконалий і незмірний, що дати йому якесь раціональне обґрунтування чи стверджувальну дефініцію неможливо. Про нього можна лише сказати, чим він не є, але не чим він є. Єдиним його визначенням вважається непізнаванність, а способом пізнання – містичний досвід, осягання. Апофатизм не знаходить широкої підтримки серед рядових віруючих, більшість яких звично мислять Бога носієм конкретних ознак і подавачем реальних благ (здоров'я, безсмертя тощо). В теології він використовується для утвердження ідеї Бога, захисту її від раціоналістичної критики. Разом з тим в апофатизмі криється певна незручність для релігії, оскільки позбавлення Бога будь-яких властивостей веде, в кінцевому підсумку, до заперечення його існування. Тому поряд з апофатичним богослов'ям в католицькому, православному та ін. ученнях застосовується й т.зв. катафатичне богослов'я, котре допускає можливість деяких загальних визначень Бога як втілення абсолютної досконалості (всеблагість, всевідання, всеосяжна любов та ін.).

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ — релігійні видання, що містять правила та опис порядку богослужінь, а також тексти до них.

БОГОСЛУЖІННЯ — здійснення певних релігійних обрядів, їх поділяють на суспільні (славні) і приватні (треби) — на замовлення окремих віруючих.

БОГОХУЛЬСТВО — образа імені Бога, Діви Марії, святих, предметів культу, яка карається церквою і світськими властями тих держав, де церква є державною. Покарання за богохульство були одним із засобів боротьби проти вільнодумства, свободи совісті. Згідно із законами царської Росії, за богохульство було передбачено кару від 6 до 15 років каторги.

БОГОШУКАННЯ — релігійно-філософська течія. Виникла в Росії на початку ХХ ст. її представники (М.О. Бердяєв, СМ. Булгаков, Д. С. Мережковський, Д.В. Філософов та ін.) вважали за необхідне створення нової релігії — неохристиянства, шукали нового Бога (звідси назва течії), який би відповідав вимогам сучасності. Одним зі світоглядних джерел богошукання була філософія «всеєдності» В. Соловйова. На думку богошукачів, для створення нового суспільного ладу необхідно вивільнитися від політики і зосередитися на релігії.

БОГОЯВЛЕННЯ — у християнстві — поява Бога перед людьми. Як свідчить євангельська оповідь, під час хрещення Ісуса Христа з'явився Бог-Дух Святий у вигляді голуба. Тому християнське свято Хрещення Господнє має також назву Богоявлення.

БОДХІ — одне з основних понять буддизму, особливо махаяни. Означає найвищий стан свідомості, тобто духовне просвітлення індивіда. За значенням це поняття дуже близьке до терміна «нірвана», проте відрізняється від нього більш вагомим акцентом на пізнавальній функції свідомості людини.

БОДХИСАТВА (санскр., *досл.* — той, хто прагне просвітлення) — людина чи інша істота, яка прийняла рішення вийти з кола сансари і стати Буддою.

БОЖА КАРА — за релігійними уявленнями — кара, яку надсилає Бог на грішників. За народними віруваннями, проявом Божої кари перш за все була блискавка.

БОЖЕСТВО — у політеїстичних релігіях — бог, якому підвладні певні сфери природи, людського життя, а також нижчі боги. Божок — те саме, що й ідол.

БРАТСТВА — національно-релігійні та просвітницькі громадські організації XV—XVIII ст. при православних церквах України, що боролися за національно-культурну незалежність народу від польського католицизму, здійснювали релігійну та світську освіту населення.

БРАХМА (санскр.) — вищий Бог у пантеоні індуїзму. Виникнення уявлення про Брахму як творця та охоронця загального порядку припадає на пізньоведичний період (перша половина I тис. до н.е.), коли виникло класове суспільство, виділились і набули величезного впливу жреці-брахмани. Вони висунули і розвинули ідею про божественну трійцю — "тримурті", в якій Брахма виступав як творче начало. Проте в очах віруючих Брахма був надто абстрактним образом, і значно більше поширилося поклоніння двом іншим богам трійці — Вішну і Шиві.

БРАХМАН (санскр.) — жрець, представник вищої касты в Індії. З уведенням культу Брахми та ускладненням релігійного ритуалу обов'язки жерця стали спадковою професією, а брахмани утворили особливу соціальну групу. Вони монополізували вивчення Вед, оголосивши їх мову (ведичний санскрит) священною, користуватись якою могли тільки брахмани, і стверджували, що здатні впливати на богів. У наш час брахмани займаються не тільки культовим служінням, а й іншими видами діяльності.

БРАХМАНІЗМ (< Брахма) — давня індійська релігія, яка виникла на початку I тис. до н.е. як подальший розвиток ведичної релігії. Зародження брахманізму знаменувало вироблення єдиного релігійного канону.

БРЕВЕ (< лат. breve (breviarius) < brevis – короткий) — послання Папи Римського з питань другорядного значення, що відрізняються від булли меншою урочистістю.

БУДДА, ГАУТАМА (санскр. Buddha, букв. — просвітлений, пробуджений) — в буддизмі назва віровчителів, які вказують людям істинний шлях спасіння. Згідно з ученням буддизму, кожного разу, коли людство відхиляється від цього шляху, приходять новий Будда, щоб вказати людям істину. Інколи ім'ям Будди називають того, хто самостійно досяг святості і стану нирвани. У буддійських релігійних книгах вказано різну кількість Будд, подано різну їх класифікацію. Не виключено, що в основі традиційної біографії Будди — життя одного з перших буддійських віровчителів. Якщо в ранній період Будду зображали людиною, яка першою увійшла в нирвану, бо пізніше він був обожнений. На його честь почали споруджувати храми, утвердився складний культ, інколи у формі ідолопоклонства.

БУДДИЗМ (франц. bouddhisme < Bouddha – Будда < санскр. buddha – просвітлення) — найдавніша світова релігія, яка виникла в VI—V ст. до н. е. в Індії і набула поширення в Південно-Східній, Центральній Азії та на Далекому Сході. Основна ідея ґрунтується на твердженні, що життя є страждання і шлях до порятунку.

БУЗУВІРСТВО РЕЛІГІЙНЕ — здійснення на підставі релігійного фанатизму дій, що завдають шкоди здоров'ю людини: молитовної безтямності, доведенні віруючих до екстазу, стресу, галюцинацій тощо. Забороняється законом.

БУЛЛА (лат. bulla – булька, банька, опухлість; гуля; брунька) — 1) кругла металева печатка, за допомогою якої скріплювалися папські, королівські та імператорські документи; 2) найбільш важливий акт (звернення, постанова, розпорядження латинською мовою) Папи Римського.

БУТТЯ З БОГОМ — внутрішнє саморозкриття людини стосовно Бога через акт прозріння.

БХАГАВАТГІТА (< санскр. – пісня богів) — частина Махабхарати — трактат, в якому викладені основи брахманізму та індуїзму.

В

ВАКХ (грец. Bakhos) – у давньогрецькій і давньоримській міфології – бог рослинності; опікун виноградарства і виноробства, бенкетів і веселощів.

ВАКХАНАЛІЯ (лат. bacchanalia) — нічне свято на честь Вакха (Дюніса), яке мало характер оргій і користувалося особливою популярністю в Давньому Римі на

початку II століття до н.е У вакханалії брали участь вільні та раби, незалежно від статі, віку, народності. Жрецькі функції виконували переважно жінки. Вакханки в священному шаленстві розривали на частини живого бика і поїдали сире м'ясо заради прилучення до божественного начала. З цим обрядом пов'язане християнське причастя.

ВАМПІР (франц. vampire, нім. Vampir) — у міфах багатьох народів Європи — мрець, що вночі встає з могили, п'є кров з людей, які сплять, надсилає страхітливі сни, краде дощ, чинить всіляку шкоду.

ВАРНА (санскр., букв. – якість, колір, категорія) — соціальний стан у стародавньому індійському суспільстві, існування якого освячувалося релігією. Варна мала власні символи,

ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ — ніч на 24 серпня 1572 р. (свято св. Варфоломія), протягом якої католики у Франції учинили масову різню протестантів-гугенотів. Тільки в Парижі було вбито майже 5 тис. чоловік. Загальна кількість убитих у країні досягла 30 тис. Боротьба між католиками та гугенотами була фактично боротьбою між земельною аристократією і силами буржуазії, що народжувалася.

ВАТИКАН — 1) назва одного з 7 пагорбів, на яких розташований Рим; 2) комплекс будівель, до складу якого, зокрема, входять храм Святого Петра та апостолічний палац із Сікстинською капелюю, де з XV ст. обираються римські папи; 3) офіційна резиденція пап з 1870 р., постійна резиденція — з 1377 р. 4) держава-місто площею 44 га.

ВАХХАБІЗМ — релігійно-політична течія в ісламі, що виникла наприкінці XVIII ст. в Аравії. Засновник — арабський богослов Мухаммед ібн Абд аль-Ваххаб. Прихильники ваххабізму виступали за справжнє єдинобожжя, не визнавали посередників між Богом і людьми (у тому числі самого пророка Мухаммеда), що виключало культ святих, паломництво до мазарів, розглядаючи це як прояв багатобожжя. Негативно ставилися до куріння, співів, танців, використання чоток, розкошів. Наполягали на необхідності джихаду. Визнавали тільки Коран, не припускаючи його тлумачення, і Суну часів "чотирьох праведних імамів". У Саудівській Аравії ваххабізм став офіційною ідеологією, втративши аскетичні й пуританські риси. Поширений також в Індії, Афганістані та інших країнах.

ВЕДАНТА (санскр. – кінець, завершення Вед) — давньоіндійська релігійно-філософська система, що знаменує собою завершення ведичного періоду, філософська основа індуїзму. Включає елементи санх'ї, пурва-міманси, буддизму. За ведантою, вища реальність, яка творить світ, — брахман. Він —

вічний. Первинне індивідуальне духовне начало — атман. Джерело істинного знання — Веди.

ВЕДИ (санскр., букв. — священне знання) — найдавніша пам'ятка індійської релігійної літератури (кінець II — початок I тис. до н. е.). У її складі: Рігведа — збірка гімнів міфічного і космогонічного змісту; Самаведа — збірка гімнів, що повторюють Рігведу, а також ритуально-обрядові поради; Яджурведа — опис ритуалів, правил жертвопринесення; Атхарведа — збірка магічних заклинань. До Вед долучаються також упанішади (філософське тлумачення сутності світу) і Веданта-сутра (збірка афоризмів, що стосуються методу досягнення ведичного знання). Веди справили великий вплив на брахманізм, індуїзм, джайнізм, буддизм.

ВЕЛИКДЕНЬ — у християнстві — головне свято на честь воскресіння Ісуса Христа. Інші назви: Пасха, Воскресіння Господнє.

ВЕЛИКИЙ ПІСТ — багатоденний піст (7 тижнів) перед Великоднем. Складається з двох частин: Святої чотиридесятниці (40 днів) і Страсної седмиці (тижня) в пам'ять про страждання Христа.

ВИБІР — складний внутрішній вольовий процес, у якому надається перевага одній альтернативі при відмові від іншої.

ВИПРАВДАННЯ ВІРОЮ — протестантське вчення про те, що спасіння досягається лише завдяки вірі у Христа, незалежно від дотримання тих чи інших формалізованих норм поведінки. Принцип, проголошений Лютером, був спрямований проти католицизму з його системою догм і правил.

ВІВТАР (лат. altare, altar — жертовник, пристрій для спалювання жертви < *adaleio — спалюю) — східна частина храму, піднята над підлогою на дві-три сходинки. У православних церквах вівтар відгороджений від решти приміщення іконостасом. Тут знаходиться престол. У вівтарі готуються для причастя хліб і вино, прийняття яких у християнстві замінює жертвопринесення.

ВІДЛУЧЕННЯ — релігійне покарання, засіб впливу на віруючих шляхом прийняття відповідного рішення вищої церковної інстанції, яке полягає у виключенні із церкви чи релігійної громади. Служить засобом залякування віруючих погрозою неминучого потрапляння відлученого після смерті в пекло.

ВІДПУЩЕННЯ ГРІХІВ — у православній і католицькій церквах — частина таїнства сповіді; акт, що ним священик пробачає гріхи тому, хто в них щиро розкаявся.

ВІДСПІВУВАННЯ (похоронна відправа) — церковна служба над померлим, яка ніби сприяє полегшенню його становища «на тому світі». Обряд засвоєний християнством, ісламом, іудаїзмом та іншими релігіями. Деякими сучасними сектами не здійснюється.

ВІДЧУТТЯ — відображення певних властивостей предметів і явищ (кольору, звуку, запаху, твердості тощо) внаслідок їх безпосереднього впливу на органи відчуття людини.

ВІДЬМА — у дохристиянських релігіях — зла чарівниця, служителька диявола, "нечистої сили".

ВІКАРІЙ (< лат. vicarius – заступник) — намісник, заступник духовної особи. У католицькій церкві Папа іменується "вікарієм Христа". Свої вікарії є у єпископів, нерідко у абатів монастирів і священників великих парафій. У протестантській церкві вікарії зустрічаються у ролі помічника священника. В православній церкві інститут вікаріїв (з 1865 р.) було уведено в усіх єпархіях.

ВІЛЬНОДУМСТВО — ідейно-духовна течія, що визнає право людини на свободу мислення, вільне пізнання сутності світу, критичне ставлення до усталених поглядів і переконань.

ВІРА РЕЛІГІЙНА — особливе емоційно-ціннісне ставлення людини до тих чи інших ідей, теорій; визнання реального існування надприродних сил, властивостей і відносин у світі без жодних раціональних доказів.

ВІРОВЧЕННЯ — система догматів і уявлень тієї чи іншої церкви, течії, секти; богословське тлумачення вчення про релігійні погляди на світ, людину, її мораль і поведінку, а також на церкву, її роль у життєдіяльності суспільства і людини.

ВІРОСПОВІДАННЯ — належність особи до будь-якої релігії, церкви, конфесії, релігійної організації. Окреме об'єднання, що має своє віровчення, культ й організацію.

ВІРОТЕРПИМІСТЬ — визнання за людиною права сповідувати будь-яку релігію; терпиме, толерантне, шанобливе ставлення до представників інших віросповідань.

ВІРУЮЧИЙ — особа, яка є суб'єктом релігійної віри і діяльності.

ВІТАЛІЗМ (< лат. vitalis – життєвий) — антинауковий напрям у біології, представники якого пояснюють сутність життя дією надприродних і непізнаваних чинників, що містяться в самому живому організмі.

ВІФЛЕЄМ — місто в Палестині поблизу Єрусалима, яке, згідно із Старим Завітом, є місцем народження Давида і прийдешнього месії. Виходячи з цієї старозавітної вказівки, християнство проголосило Віфлеєм місцем народження Христа. Віфлеєм вважається священним місцем у християн і в іудеїв.

ВІШНУ (санскр. Vishnu, букв. – той, хто скрізь працює) — один із основних богів індуїстського пантеону. У наш час поклоніння Вішну та його аватарам

(втіленням) — найпоширеніша форма релігійного культу в Індії. Із аватар Вішну найпопулярніші Кришна і Рама, до них індуїзм відносить також Будду.

ВОЛХВИ (санскр. «вал» — *досл.* горіти, світити) — служителі язичницьких культів, мудрі, наділені таємними знаннями люди, які розумілися на астрономії, читали священні письмена, розгадували сни, передбачали майбутнє, лікували від хвороб.

ВОЛЯ — здатність людини до вибору мети діяльності; внутрішні зусилля, необхідні для її втілення.

ВОРОЖІННЯ, ВОРОЖБА — магичні дії, спрямовані на те, щоб заподіяти шкоду або допомогти комусь. Здійснювали волхви, жерці, знахарі та ін. У домонотеїстичних релігіях — невід'ємний елемент релігійного культу.

ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ — з'їзди вищого християнського духовенства, а після поділу церков — з'їзди католицького духовенства. Скликаються нерегулярно. Перший вселенський собор відбувся у 325 р. До кінця IX ст. було вісім вселенських соборів. Спроби прихильників соборного руху, що виник наприкінці XIV ст., перетворити вселенський собор у верховний орган католицької церкви успіху не мали. Вселенські собори і далі скликалися лише з ініціативи римського папи і нерегулярно. Постанови вселенського собору ставали законом завдяки рішенням імператорів. На соборах обговорювалися богословські, політичні та інші питання. Постанови цих вселенських соборів були спрямовані на зміцнення християнської церкви, розробку догматики, боротьбу з єресями. Вселенські собори після поділу церков скликаються римськими папами для схвалення їх рішень.

ВСЕНОШНА — богослужіння у православної церкві напередодні великих християнських свят. Розпочинається після заходу сонця і може тривати всю ніч.

ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ — керівний орган екуменічного руху, який об'єднує протестантські та деякі православні церкви. Має резиденцію в Женеві. Всесвітня рада церков підзвітна асамблеї, яка скликається кожні 5—6 років й обирається нею. До складу Всесвітньої ради церков входять президія, центральний комітет, призначений ним виконком, а також секретаріат. Генеральний секретар — фактичний керівник Всесвітньої ради церков.

ВУЛЬГАТА (< лат. *vulgatae* – звичайна, народна) — переклад Біблії латинською мовою. Здійснений у 384–405 рр. Канонізований Тридентським собором (1546).

Г

ГАЗАВАТ (араб. gazw – набіг) — те саме, що й джихад.

ГАЛАХА — система норм в іудаїзмі, що регламентує релігійне, громадське і сімейне життя. Сукупність законів, що містяться в Торі, Талмуді, іншій рабинській літературі, а також кожен із цих законів.

ГАРУСПІКИ (лат. haruspex < hiraе – нутрощі і spesіо – дивлюсь) — у Стародавньому Римі — жерці-віщунки, які ворожили на нутрощах жертвних тварин, витлумачували приховане значення різних знамень (блискавок, грому, епідемій, снів).

ГАУТАМА (див. БУДДА).

ГЕЄНА — синонім пекла, пов'язаний з назвою уловини Гінном, що тягнеться від гори Сіон до Кедронської долини, де у стародавні часи ізраїльтяни приносили дітей у жертву Молоху.

ГЕНЕРАЛ (лат. generalis – загальний, спільний, належний родові < genus (generis) – рід) — глава орденів єзуїтів і домініканців, обирається довічно. Беззастережне підкорення його волі є обов'язковим для кожного члена орденів.

ГЕОГРАФІЯ РЕЛІГІЇ — розділ релігієзнавства, що вивчає роль природного фактора у появі й поширенні релігій у різних країнах і регіонах земної кулі, досліджує просторово-часові закономірності взаємодії релігійного феномена із зовнішнім середовищем.

ГЕРМА (< грец. herma – стовп) — чотиригранний стовп, за допомогою якого у давнину позначали місце поховань. Завершувався скульптурним зображенням голови (спочатку Гермеса). Шляховий знак, фетиш — охоронець шляхів, меж, воріт.

ГЛАС – у візантійському церковному співі один з восьми діатонічних ладів, що має свій пануючий і кінцевий тони. Вісім гласів становлять т.зв. систему восьмиголосся, яка охоплює майже весь основний фонд церковної музики.

ГЛОСОЛАЛІЯ (грец. glossa — незрозуміле слово і lalien — говорити) — розмови віруючого з Богом «незнайомою» («іншою») мовою при сходженні на нього Духа Святого, що досягається системою тривалих постів, особливих настанов і молитов.

ГНОСЕОЛОГІЯ (грец. gnosis — пізнання) — філософське знання про закономірності, механізм процесу пізнання, його можливості й умови вірогідності, істинності.

- ГНОСТИЦИЗМ** (< грец. *gnostikos* – той, хто пізнає) — течія пізньої античності (I–III ст.). Еклектично поєднувала ідеї античної філософії з уявленнями східних релігій. Визнавала існування досконалого бога і матеріального гріховного світу, між якими існують еони — проміжні істоти, до яких належить Ісус Христос. Закликала до аскетичного життя і містичного пізнання еонів. Відкидала раціональне пізнання. Негативно ставилася до елементів іудаїзму в християнстві, з цієї причини не сприймала Старий Завіт, розглядала їх як породження зла. Виступала проти вчення про спокутну місію Христа.
- ГОВІННЯ** — один з обрядів православної церкви, який готує віруючих до таїнств причастя і сповіді. Людина, яка говіє, зобов'язана відвідувати церковні служби, молитися вдома, постити, тобто не їсти м'яса, молока, тваринних жирів тощо.
- ГОМІЛЕТИКА** (< грец. *homileo* – спілкуюся з людьми) — розділ богослов'я, в якому вивчаються питання теорії і практики проповідницької діяльності.
- ГОРДИНЯ** – занадто висока думка про себе та свої можливості і зневага до Бога й людей, пихатість.
- ГРІХ** — порушення релігійного закону, відхилення від релігійно-моральних норм, приписів.
- ГРОМАДА РЕЛІГІЙНА** — об'єднання прихильників певної релігії. Релігійна організація.
- ГУГЕНОТИ** (франц. *huguenots* < нім. *Eidgenossen* – союзники) — протестанти, прихильники кальвінізму у Франції у XVI–XVIII ст. До угруповань гугенотів належали аристократи, які боролися проти зміцнення королівської влади, торгова буржуазія, міські низи, що виступали проти феодальної експлуатації. Гугенотів переслідувала католицька церква. Загальновідомий сумний епізод цих переслідувань — Варфоломійська ніч. Гоніння призвели до релігійних воєн між гугенотами і католиками.
- ГУМАНІЗМ** (лат. *humanus* — людський, людський)— історично плинна система поглядів, що визнає цінність людини як особи, її право на свободу, щастя, розвиток і вияв своїх здібностей.
- ГУМАННІСТЬ** – людяність, доброзичливе відношення до людей, їх достоїнства (на відміну від жорстокого, недоброзичливого).
- ГУРІЇ** (перс. *hourī* (*huri*) < араб. *hour* (*hur*) – чорноокий) – фантастичні діви, які існують, згідно з ученням Ісламу, для усолоджування праведників у раю. В Корані гурії визначаються як «чисті жінки», яких не торкалися ні люди, ні джини.
- ГУРУ** (< санскр. *guru* – духовний наставник, учитель) — 1) глава релігійної громади сикхів; 2) засновники неоорієнталістських течій, рухів і культів, що поширилися в Європі та Америці у другій половині XX ст.

ГЯУР (тур. *gıaur* – вогнепоклонник < араб.) — немусульманин або мусульманин, який впав у безвір'я. Іслам вважає припустимою священну війну (джихад) проти гяурів. Представники інших конфесій, за ісламом, не є гяурами, однак проти них може бути оголошений джихад, якщо вони викорінюють іслам або захоплюють територію мусульман. Інші назви гяура — кафір, кяфір, невірний.

Д

ДАЛАЙ-ЛАМА (< монг. *dalai-blama*, букв. – море-лама лама, що має безмежну як море владу) — титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як «живого Бога» (бодхісатву) в образі людини. Титул Далай-лами встановлений у XIV ст. Церковна і світська влада його не спадкова (як і всі лами він зв'язаний обітницею безшлюбності). Його спадкоємець, за релігійними правилами, обирається спеціальною групою вищих лам, які ніби визначають, у кого із хлопчиків, народжених незабаром після смерті Далай-лами, перевтілюється попередній Далай-лама.

ДАО (кит. – шлях, закон, принцип) — одне з найважливіших понять давньокитайської філософії, що означало шлях природи, її закономірність; в етиці – сенс життєвого шляху людини, етичну норму; у логіці – підставу, засновку, аргумент.

ДАОСИЗМ (кит. дао цзя – школа дао) — релігійно-філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону дао.

ДАЦАН (монг.) — назва факультету (відділення) монастирського університету в тибетському, монгольському і калмицькому буддизмі (ламаїзмі); ламаїстський храм, монастир.

ДЕ — у даосизмі предметний, конкретний вияв дао в речах і в поведінці людини (міра її добродетельності).

ДЕЗІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ — здатність релігії за певних умов послаблювати стабільність і стійкість особи, певних соціальних груп чи суспільства загалом і навіть викликати релігійне протистояння.

ДЕ́ІСІС (грец. «прохання, моління» – найпоширеніша неправильна російська форма "Де́ісус") – композиція із трьох ікон: у центрі ікона Ісуса Христа, ліворуч - ікона зверненої до Нього Богородиці, праворуч - Іоана Предтечі.

ДЕ́ІСІСНИЙ (ДЕ́ІСУСНИЙ) ЧИН – багатоіконна композиція, у центрі якої перебувають три ікони деісіса, а далі, по обидва боки симетрично розташовані ікони архангелів, апостолів, святих, пророків.

ДЕЇЗМ (лат. deus — Бог) — релігійно-філософське вчення, згідно з яким Бог, що є безособовою першопричиною світу, не втручається в процеси і явища, що відбуваються в ньому.

ДЕКАЛОГ (< дека...і грец. logos – слово, поняття) — релігійно-моральний кодекс, покладений в основу іудаїзму і християнства; складається з десяти заповідей. Домінуючими серед них є перші чотири: вони визначають вектор людської моральності — праведне боговшанування, що породжує низку інших позитивних моральних рис (смирення, щедрість, шанобливість, безкорисливість, щирість, правдивість тощо).

ДЕКАН (< середньолат. decanus – десятник < decem – десять) — помічник абата в католицькому монастирі, старший священник у католицькій та англіканській церквах, який завідує справами кількох парафій, а також старший кардинал-єпископ.

ДЕМІУРГ (грец. demiurgos – ремісник) — творче начало. У міфології — божество, яке створює елементи світу, космічні і культурні об'єкти, людей або світ у цілому. В ідеалістичній філософії гностиків — начало, котре створює матерію, обтяжену гріхом і злом. У сучасній релігійно-філософській літературі — ідеалістичний першопочаток, який творить світ.

ДЕМОН (грец. diámon — божество, дух) — у давньогрецькій міфології — надприродна істота, дух, що володіє надлюдською силою, належить до невидимого світу і має вплив на життя і долю людей. У християнстві — злий дух, диявол.

ДЕМОНІЗМ (< демон) — одна з форм давніх вірувань, що ґрунтувалася на уявленнях про існування надприродних істот — демонів як безплотних сутностей.

ДЕМОНОЛОГІЯ (< демон і ...логія) — релігійне вчення про демонів, яке виникло на ґрунті первісної віри в духів.

ДЕНОМІНАЦІЯ (лат. denominatio — перейменування) — проміжна ланка між сектою і церквою, що перебуває на стадії становлення.

ДЕРВІШ (< перс. «жебрак») — мусульманський чернець-жебрак, особливий стан у мусульманських суспільствах. Життя дервішів минало у постійних молитвах і блуканні світом. Особливістю стану дервішів було те, що їм не вільно було володіти майном, якщо у дервіша з'являлися статки і майно, він мав їх витратити або роздати. Дервіші жили зі старцювання. Ревні мусульмани зобов'язані були нагодувати і прихистити дервіша, адже дервіш ніс слово Корану, і допомога дервішу вважалася богоугодною справою. За таку допомогу дервіш міг «відплатити» молитвами за свого благодійника. Час від часу дервіші

збиралися разом для проведення спільних молитов і постів. У таких випадках вони жили у текіє (обителях) під наглядом шейха.

ДЕРЕВО ЖИТТЯ — невід'ємна складова космогонічних і часових первісних уявлень: вважалося, що його коріння йшло з глибин землі, з царства померлих, стовбур символізував покоління живих, а листя і крона — житло богів та духів.

ДЕСТРУКЦІЯ (лат. destructia — руйнування) — порушення або руйнування структури чого-небудь.

ДЕСЯТИНА – відрахування десятої частини всіх прибутків віруючого на користь церкви. В наш час зберігається в адвентистів та в інших сектах як примусовий збір. В Ісламі різновидом десятини є закят.

ДЖАЙНІЗМ (від власного імені Джина) — одна з релігій Індії, що виникла в VI ст. до н. е. Засновником джайнізму вважається сучасник Будди — Махавіра Вардхамана, якого за дотримання ним аскетичного способу життя назвали Джіною-переможцем. Джайнізм визнає переселення душ, закон карми, можливість звільнення душі від перевтілення шляхом самовдосконалення. Шлях до спасіння — це три "скарби": досконала віра (в Джину), досконале знання (вчення Джіни), досконала поведінка (дотримання правил, встановлених Джіною).

ДЖИХАД (араб. – війна за віру) — війна проти гяурів, яку мусульмани вважають священною. Той, хто загинув у цій війні, вважається мучеником (шахидом), якому вже на час його загибелі уготоване місце в Раю. Інша назва — газават.

ДЗВІН ЦЕРКОВНИЙ — металевий ударний сигнальний інструмент, що використовується для заклику віруючих до богослужіння. Перші дзвони в християнстві з'явилися у VIII ст. З XI ст. церковні дзвони поширилися у Київській митрополії, а з XIII ст. їх уже виготовляли в Києві. Для підсилення церковного дзвону споруджувалися дзвіниці.

ДИКИРІЙ – двосвічник з перехрещеними свічками, який використовує архієрей під час богослужіння для благословення народу. Знаменує собою два єства в Ісусі Христі – божественне і людське.

ДИЯКОН (< грец. diaconos – слуга) — третій, нижчий сан священнослужителів, помічник єпископа або священника під час богослужінь у християнстві. Протодиякон — перший або старший диякон; перводиякон — диякон із ченців.

ДІАЛОГ КУЛЬТУР – процес взаємопроникнення смислів різних культур, що, зберігаючи власну автентичність, одночасно постають як відкриті одна до одної.

ДОБРО – все, що виходить від Бога, благо; це все, що позитивно оцінюється Богом,

що є важливим для людського життя, що дає можливість людині морально, розумово та духовно жити, зростати, бути щасливою, досягати гармонії і досконалості.

ДОВІРА — ставлення до когось, що виникає на основі віри в чийсь правоту, чесність, щирість.

ДОГМАТИ РЕЛІГІЙНІ (грец. dogmatos — думка, вчення) — основні положення віровчення певної конфесії, що вважаються вічними і незмінними істинами, встановленими Богом, і є обов'язковими для визнання їх усіма віруючими.

ДОМІНІКАНЦІ (лат. dominicani) — католицький чернечий орден, заснований на початку XIII ст. монахом Домініком для боротьби з єретиками. Одержали право повсюдної проповіді та викладання в університетах. Із рядів домініканців вийшли відомі схоласти (Альберт Больштедт, Фома Аквінський) і містики (Мейстер Екхарт, Сейс, Таулер). Всіляко допомагали папству подавляти антикатолицькі та антифеодальні виступи. Зараз один із найвпливовіших орденів.

ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ — у християнському віровченні, яке знайшло своє відображення в «символі віри», очікувана друга поява Христа на землі для посоромлення «нечестивців» і дарування «блаженства» віруючим. Віра в Другому пришестві поширилася серед християн в міру формування евангельського міфу про земне життя Христа.

ДУХ — у релігії та міфології безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людські мислення, свідомість, психічні здібності. В релігійному та ідеалістичному світогляді Дух розглядається як первинне по відношенню до природи. У релігіях під Духом розуміють особливе, нематеріальне начало, розумне і самодостатнє. Звідси походить і пункт християнського віровчення про третю іпостась Святої Трійці — Дух Святий.

ДУХОВЕНСТВО — служителі культу, які вважаються посередниками між Богом і людьми і здійснюють культові дії — таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення даної релігії.

ДУХОВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ — активно-творча, незалежна духовна діяльність індивіда, який усвідомлює власну унікальність.

ДУША — у буденній свідомості — глибинний внутрішній світ людини, її почуття і переживання; у найдавніших віруваннях — таємнича «чуттєво-надчуттєва» істота, яка уявлялася носієм життя та деяких важливих станів людського тіла; у релігійній інтерпретації — безплотна духовна сутність, що визначає життєві стани і здібності людини.

ДЯК (< грец. diakonos – слуга, диякон) — церковний служитель (причетник, паламар), який допомагає диякону і священику в церковних справах. У православної церкви його називають ще псаломником, тому що він найчастіше читає Псалтир.

Е

ЕДЕМ (< давньоєвр. eden – насолода) — за біблійною легендою — земний Рай, місце перебування перших людей до їх гріхопадіння.

ЕЗОТЕРИЗМ (грец. esoterikos — внутрішній) — феномен культури, що включає, з одного боку, віру в існування надприродного вищого світу, уявлення про нього, а з другого — засоби спілкування з цим світом, підкорення його своїм інтересам.

ЕЗОТЕРИЧНИЙ (< грец. esoterikos — внутрішній) — внутрішній, недоступний для пізнання «непосвяченим».

ЕКЗАРХ (грец. exarchos – глава, намісник) — 1) у Давній Греції — глава жерців, які перебували при храмі; 2) у Візантійській імперії — правитель області (діоцезу), а також єпископ, що завідує церквою в діоцезі; 3) у сучасному православ'ї — глава церковного округу, що охоплює адміністративно-територіальну область, яка має свої особливості.

ЕКЗАРХАТ (грец. – зовнішня влада) — у Візантії в кінці VI-VII століть адміністративно-територіальна одиниця, намісництво за межами метрополії. В сучасному православ'ї і католицизмі східного обряду — окрема адміністративно-територіальна одиниця, по відношенню до основної церкви, чи спеціально створена для віруючих даного обряду в особливих умовах.

ЕКЗЕГЕТИКА (< грец. exegetikos – той, хто пояснює, тлумачить) — розділ богослов'я, що займається тлумаченням біблійних текстів, роз'ясненням смислу старозавітних і новозавітних символічних оповідей, змісту «важких місць святого писма», доказами божественного походження і абсолютної істинності Біблії. Кожне віросповідання має свою екзегетику, яка по-своєму пояснює одні й ті самі біблійні факти, а іноді й значення тієї чи іншої біблійної книги загалом.

ЕКСТРЕМІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ — схильність певних груп людей до крайніх протиправних дій на релігійному ґрунті з метою збудження віруючих, підбурювання їх до антигромадських протизаконних дій.

ЕКУМЕНІЗМ (< середньолат. oecumenicus – уселенський < грец. oikumene – уся Земля) — рух за об'єднання всіх християнських церков. Виник на початку ХХ ст.; має на меті об'єднання всіх християн у єдину церкву.

ЕМОЦІЯ (лат. emovere — збуджувати, хвилювати) — один із виявів суб'єктивного ставлення людини до навколишнього світу і самої себе у формі безпосереднього переживання, душевного хвилювання (гнів, страх, радість і т.п.).

ЕМПАТІЯ (англ. empathy < грец. patho — співпереживання) – розуміння емоційного стану іншої людини через співпереживання, проникнення в її суб'єктивний світ; вважається необхідним елементом розвитку ідентичності та вагомим соціальним чинником, за допомогою якого створюється єдність серед членів суспільства.

ЕНЦИКЛІКА (< лат. encyclicus < грец. enkyklios – круговий, загальний) — послання римського папи духовенству та віруючим, присвячене найважливішим соціально-політичним, релігійним і моральним питанням. Енциклікам надається особливе значення, оскільки ці послання значною мірою покликані визначати особливості формування суспільної думки з основних політичних і соціальних проблем сучасності.

ЕСХАТОЛОГІЯ (грец. eschatos — останній, logos — вчення) — релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу. Есхатологічні сподівання наявні в іудаїзмі, християнстві, ісламі й буддизмі. Складовими частинами есхатології є уявлення про Царство Боже на землі, про антихриста, воскресіння мертвих, страшний суд, рай, пекло та ін.

ЕТИКА (лат. ethica, < грец. ἠθος — звичай) — наука, що вивчає мораль. Філософська дисципліна, яка вивчає мораль, суспільні норми поведінки, звичаї. Термін також часто вживається як визначення норм поведінки, сукупності моральних правил певної суспільної чи професійної групи.

ЕТИКА РЕЛІГІЙНА – це етика, що ґрунтується як на природних, соціальних фактах моралі, так і на одкровенні Богом людині моральних істин.

ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ — розділ релігієзнавства, що вивчає місце і роль етнічного та релігійного компонентів у житті певного народу, нації.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ — релігії, чия поява і функціонування, межі поширення та основні символи пов'язані з певною етнонаціональною спільнотою.

ЕТНОС (грец. ethnos — народ, плем'я) — історична, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

ЕШИБОТ — іудейська школа, що готує рабинів.

Є

ЄВА — згідно з Біблією, перша жінка на Землі, прамати людства, створена Богом на шостий день його творіння з ребра Адама і приведена йому як дружина.

ЄВАНГЕЛІСТ - автор одного з чотирьох Євангелій, що входять у Новий Завіт. Євангелістами є апостол Матфей, апостол Марко, апостол Лука й апостол Іоан.

ЄВАНГЕЛІЧНІ ЦЕРКВИ — 1) інша назва лютеранських церков; 2) об'єднання різних протестантських церков, що провадять євангелізацію, тобто навернення людей до християнства.

ЄВАНГЕЛІЯ (грец. euangelion — блага вість) — ранньохристиянські твори, що оповідають про життя Ісуса Христа та розкривають зміст його вчення. Окрім чотирьох, які ввійшли в канонічний текст Нового Завіту (Євангелія від Матфея, Марка, Луки, Іоана), були ще Євангелія від інших авторів (Петра, Андрія, Филипа тощо). Нині їх відомо понад 30.

ЄВХАРИСТИЧНІ КОНГРЕСИ — міжнародні з'їзди католицьких богословів, що скликаються Ватиканом раз на 4 роки.

ЄВХАРИСТІЯ (грец. eucharistia – подяка) — одне з найважливіших християнських таїнств, під час якого освячують хліб і вино (втілення тіла і крові Ісуса Христа). Споживаючи їх, віруючі єднаються з Христом. Інша назва – причастя.

ЄЗУЇТИ (< новолат. Jesuita < лат. Jesus, біблійного власного імені < давньоєвр.) — члени чернечого католицького ордену «Товариство Ісуса», створеного в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою для боротьби з народними рухами, передовою думкою, для зміцнення авторитету католицької церкви.

ЄКТЕНІЯ (грец. ekteneia, букв. – поширення, старанність) — вид молитви у православному богослужінні. Розрізняють «велику», «прохальну», «власну» і «малу» екстенію.

ЄЛЕЙ – освячене масло, що використовується для елеопомазання, елеоосвячення та літії. Образ масла як символу Божої милості та любові часто зустрічається у Священному Писанні.

ЄПАРХІЯ (грец. eparchia — володарювання) — церковний адміністративний округ на чолі з архієреєм (єпископом).

ЄПИСКОП (грец. episkopos – наглядач, хоронитель) (архієрей) — вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки єпископи можуть посвячувати в диякони, священники та єпископи (останнє — разом з іншими єпископами). Єпископ також призначає на нижчі посади кліру, освячує храми і т. ін., йому підпорядковані всі церковні установи його єпископату

(єпархії, монастирі, духовні семінарії тощо, крім тих, що знаходяться в безпосередньому віданні церковного центру). В Руській православній церкві єпископ обов'язково повинен бути монахом, в Грузинській — безшлюбним, але чернецтво не обов'язкове. Нагородні почесні звання для єпископа: архієпископ і митрополит. У церкві є три основних ступеня священства: диякон, ієрей (священик) та єпископ.

ЄПИТИМІЯ (грец. eпитimion – кара, покарання) — в православній та католицькій церквах морально-виправна міра у формі посту, тривалої молитви, земних поклонів, ходіння на прощу до святих місць чи святинь і т. ін., яка добровільно виконувалася віруючими, що розкаялися у своїх гріхах. Єпитимія призначається найчастіше під час сповіді.

ЄПИТРАХИЛЬ (грец. eпитrachelion – нашійник) — ознака ієрейського сану, частина обов'язкового для богослужіння одягу священнослужителів. Має вигляд фартуха з хрестами, зшитого з двох широких стрічок, що одягається на шию і опускається до землі.

ЄРЕСЬ (старогрец. airesis — відбір, переконання) — слово, яке використовується церковниками щодо поглядів і вчень, що відступають від прийнятої церквою доктрини в питаннях догматики і культу.

ЄРЕТИК (< грец. hairetikos) — людина, яка відступила від догм панівної церкви, послідовник ересі.

ЄРУСАЛИМ — місто в Палестині, де зосереджено святині християнської, іудейської та мусульманської релігій. Прихильниками цих віросповідань вважається священним містом.

Ж

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ — релігійний обряд принесення жертв на знак подяки духам померлих предків та богам. У християн — запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання батьків на могилах, причастя.

ЖЕРТОВНИК – невеликий стіл з північної стіни вівтаря. На жертovníку звершується проскомідія – із принесених хліба й вина заготовлюється все необхідне для Євхаристії, при цьому відбувається поминання всіх членів Церкви, як живих так і покійних.

ЖИТТЄСВІТ – поняття із феноменології Е. Гуссерля – сфера первинного досвіду в усій безпосередності конкретних інтуїцій, ідей, звичок, забобонів, переживань та умонастроїв, що передують розумовим узагальненням.

ЖИТТЯ СВЯТИХ — життєписи мучеників, аскетів, князів та інших осіб, проголошених церквою святими (канонізованими).

ЖРЕЦТВО (старослов. «жрети» — приносити жертву) — група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди. Саме жрецтво вело літописи, займалося астрономічними спостереженнями тощо. Інколи вищі жреці поєднували релігійну і державну владу (фараон Давнього Єгипту, верховний жрець-правитель держав Давнього Дворіччя).

3

ЗАБОРОНИ РЕЛІГІЙНІ — норми звичаєвого права, що закріплені традицією, але витлумачуються як релігійні (магічні) заборони, порушення яких карається богами, духами та іншою силою. Більшість з них статові, харчові, виробничі та ін.

ЗАВІТ — поняття Біблії, що означає сакральний союз Бога з людством.

ЗАКОН БОЖИЙ — у християнстві — навчальний предмет для початкових і середніх шкіл, який включає вивчення молитов, катехізису.

ЗАКЯТ, ЗАКАТ (араб.) — податок на майно і доходи мусульман, що є обов'язковим за шаріатом. Теоретично податок має бути розподілений між бідними членами мусульманської общини. У багатьох країнах ісламу практично перетворився на звичайний державний податок.

ЗАПОВІДІ — релігійно-моральні настанови в іудейській релігії, які ніби власноруч написав бог Ягве на кам'яних плитах і вручив Мойсею на горі Сінай. З виникненням християнства ці заповіді було доповнено так званими заповідями блаженства, проголошеними Христом у Нагорній проповіді, й віднесено до християнського віросповідального арсеналу. Відбір заповідей з безлічі побутових, моральних та інших правил поведінки значною мірою здійснювали іудейські, а потім християнські священики в інтересах панівних класів.

ЗАРАТУСТРА, ЗОРОАСТР — пророк і реформатор давньоіранської релігії, що отримала назву зороастризму.

ЗВІД ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ — збірник законодавчих актів, які діяли на території України в 1832—1917 рр. і регламентували всі аспекти життя релігійних організацій: визначали структуру і функції офіційних віросповідань, їхню внутрішньоцерковну діяльність, культ і навіть віровчення, майнові пільги та особисті привілеї церковників і т. ін. Окремі правові акти Зводу текстуально

відтворювали норми церковного права. На основі Зводу діяли духовні суди дозволених віросповідань.

ЗЛО – відсутність добра, виникає через порушення Божого закону.

ЗЛОЧИНИ РЕЛІГІЙНІ — замах на устої релігії, майнові інтереси церкви, особистість і привілеї священнослужителів; відхилення від релігійних догматів та обрядів; різні порушення релігійних заборон та ін. Це також перешкоджання здійсненню релігійних обрядів і церемоній, образа релігії та служителів культу. За ці злочини в багатьох країнах встановлено кримінальну, адміністративну та іншу відповідальність.

ЗНАХАРСТВО — система лікування захворювань, яка ґрунтується на уявленнях про їх надприродне походження.

ЗООМОРФІЗМ (грец. zoon — тварина, morphe — форма) — надання рис тварин образам реальних або вигаданих об'єктів.

ЗОРОАСТРІЗМ або **МАЗДАЇЗМ**, іноді **ЗАРАТУСТРІАНСТВО** — (самоназва: Вахві Даена Маздаясна — Добра Віра Вшанування мудрості) — стародавнє пророцьке віровчення, в основі якого знаходиться проповідь давньоіранського пророка Заратустри, відома з зороастрійських гімнів — Гат, які дійшли до нас у складі Авести — священного зороастрійського канону. Пророцтво полягає в тому, що існує два споконвічних вибори: благий і злий, які з'явилися Заратустрі в одному з видінь, як Спента-майню («Дух святий») і його супротивник — Анхра-Майню («Злий дух»), який також був з самого початку, але цілком злий та жорстокий. Все, що відбувається у світі — відбувається згідно з однією з цих причин. Між ними точиться постійна непримиренна боротьба. Людина самостійно має обрати, на якій стороні вона знаходиться. Від цього вибору залежить її подальша доля.

I

ІГУМЕН (грец. hegumenos — той, хто веде, керуючий) — настоятель православного монастиря.

ІДЖМА — узгоджена думка мусульманських богословів-законників щодо певних релігійно-правових питань, які не висвітлено Кораном або Суною.

ІДОЛ (грец. eidolos — маленьке зображення) — предмет, що зображує божество, якому поклонялися у глибоку давнину. Ідолопоклонство — пережиток тотемізму та фетишизму, зберігається в сучасних релігіях у вигляді поклоніння

іконам, статуям, культовим атрибутам, священним книгам, мощам святих тощо.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (< лат. *identicus* — тотожність) — властивість індивіда залишатися самим собою в соціальних ситуаціях, що змінюються, є результатом усвідомлення індивідом самого себе як людської особистості, що відрізняється від інших; властивість людини, пов'язана з її відчуттям власної приналежності до певної групи — нації, релігійної конфесії, раси, політичної партії тощо.

ІЄРАРХ (грец. *hieros* — священний, *arche* — влада) — представник вищого християнського духовенства (папа, патріарх, митрополит, кардинал, архієпископ, єпископ).

ІЄРАРХІЯ ЦЕРКОВНА — організаційна форма, порядок субординації священнослужителів, які у православ'ї поділяються на "чорне" (патріарх, митрополит, архієпископ, єпископ, архімандрит, ігумен, ієромонах, ієродиякон) і "біле" духовенство (протопресвітер, протоієрей, ієрей, диякон).

ІЄРЕЙ (грец. *hierous*, букв. — жрець < *hieros* — священний) — офіційна назва священника, запозичена християнами із грецької культової термінології.

ІКОНА (грец. *eikon* — зображення, образ) — зображення Бога, святого, яке служить предметом релігійного поклоніння і вшанування.

ІКОНОСТАС (грец. *eikon* — зображення, образ і *stasis* — місце стояння) — стіна з розміщеними на ній іконами, що відокремлює вівтар від центральної частини православного храму.

ІМАМ (<араб. *amam* — той, хто стоїть попереду) — духовна особа в ісламі: 1) верховний глава шиїтського напрямку ісламу; 2) засновник кожного із чотирьох напрямів сунізму; 3) верховний правитель ісламської теократичної держави, який зосередив у своїх руках всю повноту світської та релігійної влади; 4) керівник богослужіння в мечеті; 5) духовний керівник, наставник мусульман.

ІМАНЕНТНЕ (лат. *immanens* — властивий чому-небудь) — притаманна якому-небудь предмету, явищу, процесу певна внутрішня властивість (закономірність).

ІМПЕРАТИВ (лат. *imperativus* — владний) — веління, настійна вимога, правило.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ — перелік книг і журналів, які католицька церква заборонила читати, видавати, розповсюджувати без особливого на те дозволу. Вперше був підготовлений та виданий за вказівкою Папи Павла IV у 1559 р. Сюди входять праці природознавців, філософів, істориків, письменників, читання яких, на думку католицьких ідеологів, може загрожувати вірі в Бога. Список іноді переглядається і доповнюється.

ІНДИФЕРЕНТНИЙ (лат. *indifferens* — бездіяльний, байдужий) — той, хто байдужий до світоглядних питань, зокрема до релігійних та атеїстичних.

ІНДУЇЗМ (санскр. *hindumata*) — поширена в сучасній Індії релігія, в основу віровчення якої покладено релігійно-філософські ідеї брахманізму та ведичні традиції.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ (лат. *indulgentia* — милість) — папська грамота, яка давала віруючим відпущення гріхів, тобто звільнення від покарання за скоєний гріх. Католицька церква з метою збагачення організувала широку торгівлю індульгенцією не тільки за скоєні, а й за нескоєні гріхи. Торгівля індульгенцією повсюдно викликала обурення усіх прошарків суспільства, вимога покінчити з нею була одним із головних гасел Реформації.

ІНІЦІАЦІЯ — обряд прийняття підлітків, молоді в повноправні члени племені. Обряди ініціації полягали у суворих, іноді жорстоких фізичних випробуваннях: робили надрізи на шкірі, обрізання, обпалювання вогнем, вибивали зуби, вищипували волосся тощо. Старійшини і племінні чаклуни розкривали юнакам зміст звичаїв, священних переказів і вірувань племені.

ІНКВІЗИЦІЯ (< лат. *inquisition* — розшук, дослідження < *inquirō* — шукаю, розшукую) — судово-слідчий і каральний орган католицької церкви, створений у середні віки для боротьби з єрессю, атеїзмом, вільнодумством, для переслідування противників папської влади. Інквізиція широко практикувала шпигунство, доноси, тортури, страти. У більшості країн Західної Європи інквізиція була скасована у XVIII ст.

ІНОК (слов. «інший» - самотній, інший) — інша назва монаха, буквальный переклад із грецького.

ІНОКИНЯ — черниця, монахиня.

ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ — здатність релігії сприяти безконфліктному зв'язку, злагоді, солідарності, згуртованості релігійної спільноти чи суспільства в цілому.

ІНТЕГРАЦІЯ (лат. *integratio* — відновлення, поповнення) — об'єднання в ціле окремих частин або елементів; процес розширення різних видів співробітництва між державами.

ІНТЕРКУЛЬТУРА — простір циркулювання культурних смислів, що перебувають у діалогічній взаємодії: процесуальні аспекти діалогу культур; новий тип культури, що виникає на перехресті різних традицій.

ІНТРОНІЗАЦІЯ (< ін... і трон) — урочистий акт, церемонія зведення на престол (трон) новообраного Папи Римського або патріарха православної церкви; проводиться за спеціальним ритуалом.

ІНТУЇТИВНИЙ (< інтуїція) — той, який ґрунтується на інтуїції, зумовлений нею.

ІНТУЇЦІЯ (лат. intuitio — уява, споглядання, від intueor — уважно дивлюся, звертаю увагу) — безпосереднє осягнення істини без логічного обґрунтування, проміжних ланок аргументації; проникливість, відчуття, здогад.

ІОАН ХРЕСТИТЕЛЬ — за Євангеліями, пророк, який провістив прихід Христа, був його попередником.

ІПОДИЯКОН — церковнослужитель, що прислугує архієреєві під час богослужіння: готує облачення (богослужбову одіж), подає дикирій і трикирій, відкриває царські врата та ін. Одяг іподиякона — стихар і одягнений хрестоподібно орар.

ІПОСТАСЬ (грец. hipostasis — сутність, основа) — одна з трьох подоб єдиносущної божественної Трійці.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (лат. irrationalis — нерозумний, несвідомий) — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання — інтуїція, почуття.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ — те, що перебуває за межами розуму, недоступне раціональному пізнанню і не може бути виражене в логічних поняттях.

ІСЛАМ (< араб. islam, інфінітив < salama — підкорятися (волі Аллаха)) — одна зі світових релігій, що виникла в VII ст. в Аравії. Нині поширена серед значної частини населення Азії, Африки і частково Європи.

ІСТИНА — адекватне відтворення в пізнанні об'єктивності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, при якому пізнаваний образ суб'єкта виступає як правильне відображення дійсного стану об'єкта.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА — різнобічні свідчення, які містять інформацію про історичні явища і процеси.

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ — розділ релігієзнавства, який розглядає плинний у часі релігійний феномен у всьому його різноманітті, відтворює історичні форми різних релігій, нагромаджує і зберігає інформацію про релігії, що існували або існують.

ІСУС ХРИСТОС (грец. christos — помазаник, месія) — засновник і центральний образ християнства. За християнською традицією, Ісус Христос є боголюдиною, яка поєднує в собі божественне й людське начала (друга іпостась Трійці — Бог-Син).

ІУДА, ЮДА (давньоєвр. j^ohudah, вірогідно, < j^ohudah-el — нехай Бог буде прославлений) — 1) у старозаповітній традиції — четвертий син Якова і Лії, який здобув право первородства (замість старшого брата); епонім племені юдеїв; 2) один з дванадцяти апостолів Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя за 30 срібних монет.

ІУДАЇЗМ (< Іуда) — одна з найдавніших етнонаціональних релігій, яка започатковує ідею єдиного Бога-творця й володаря Всесвіту; поширена здебільшого серед євреїв.

ІУДАЇЗМ ПРОГРЕСИВНИЙ — реформістський рух, що є найпоширенішим і найвпливовішим напрямом у сучасному іудаїзмі. Акцентує увагу на внутрішньому духовному осмисленні цінностей іудаїзму. Зародився у XVIII ст. в Європі. Нині має до 2 млн. послідовників, що мешкають у 43 країнах світу. В Україні діє 40 громад прогресивного іудаїзму. Головою Прогресивного іудаїзму України є равин О. Духовний.

ІУДЕЙСЬКЕ ПРАВО — сукупність законів, що викладені у джерелах іудейського віровчення — Біблії (Старий Завіт) і Талмуді, а також в інших іудейських книгах.

Й

ЙОГА (санскр., букв. — з'єднання, зосередження) — в індійській традиції один із 6 ортодоксальних (брахманських) напрямів, у якому створено систему послідовного очищення і просвітлення розуму, а також комплекс особливих практичних вправ для досягнення стану «звільнення» душі від тягара тіла, матерії.

К

КААБА (араб. ka'bah < ka'b – куб) — мечеть мусульман-сунітів в м. Мекка, місце паломництва мільйонів жителів арабського Сходу. Чотирикутна будівля з сірого каменю з плоским дахом. У східну стіну кааби вмурований «чорний камінь», вірогідно, метеоритного походження, який є об'єктом поклоніння.

КАГАЛ (давньоєвр.) — іудейська самоврядна громада в країнах Східної Європи. Побудований на основі теократичного принципу, на чолі з рабином. Кагал мав право судити, карати і відлучати від громади.

КАДИЛО — у християнстві — посудина для обкурювання храму, а також інших приміщень під час богослужіння.

КАДІ, КАЗІ (араб. – суддя) — суддя у мусульман, який розглядає цивільні та кримінальні справи і виносить рішення на підставі шаріату.

КАЗУЇСТИКА (від лат. casus — «випадок», «казус») — у загальнонавчальному, побутовому значенні під цим терміном розуміють спритність в аргументах під час доказів сумнівних чи неправдивих ідей; крютворство. У середньовічних

схоластів (богословів і юристів) казуїстика була особливим діалектичним прийомом, за допомогою якого будь-яке релігійне, моральне чи юридичне питання розбивається на незліченну множину дрібних деталей і випадків та замість вирішення питання в принципі, намагаються увійти до найтоншого й вичерпного аналізу всіх теоретично можливих випадків. У діалектичній казуїстиці особливо відзначались єзуїти. З тих пір в теології під казуїстикою почали розуміти і вчення про ступінь гріха відносно до різних обставин. Казуїстика стала (особливо в католицизмі) теорією «казусів совісті», що регулює конфлікти між різними моральними зобов'язаннями людини, коли необхідно визначити пріоритет одного з них перед іншим за конкретних складних обставин.

КАЛЬВІНІЗМ — деномінація в протестантизмі, що виникла в ході Реформації на підставі ідей Ж. Кальвіна (1509—1564). Принципи кальвінізму: спасіння особистою вірою; загальне священство віруючих; богонатхненність лише Біблії; догмат про абсолютне передвизначення, згідно з яким Бог ще до створення світу одним людям дарував спасіння, іншим — загибель.

КАМЛАННЯ (несамовитість) – звичний ритуал шамана, танець зі співом, ударами в барабан або бубон, цокотінням залізних підвісок тощо. Камлання розглядається як спосіб спілкування з духами, що досягається двома шляхами: або духи вселяються в тіло шамана (чи в його бубон), або душа його вирушає у царство духів.

КАНОН (грец. κανον – палиця; правило, норма) — встановлене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці й сумнівам і повинно сприйматися як істина.

КАНОНАРХ (грец. Κανον — канон і ἀρχης — начальник) — церковнослужитель, що виголошує перед співом глас і рядки з молитвослов'я, які слідом за проголошенням співає хор. В давнину через бідність монастирів, що не дозволяла мати богослужбові книги в потрібній кількості примірників, а також з причини малої кількості грамотних між співаками, увійшло у звичай спів священних співів у диктуру. Один з ченців, маючи в руках книгу, вимовляв гучно речитативом фразу за фразою, а інші кліросні співали ці фрази в міру проголошення кожної з них. Цей чернець називався канонархом, що значить починач встановленого (від слів ἀρχων і κῆνω), тобто співу. «Канонархування» утрималося й після винаходу друкарства й існує в монастирях досі.

КАНОНІЗАЦІЯ (<грец. κανον – правило, норма) — прилучення церквою до лику святих і введення культу «нового святого».

КАНОНІЧНЕ ПРАВО — у православній церкві — сукупність законів (канонів), установлених головним чином на вселенських соборах. Значну частину цих правил було введено до церковного права, що діяло в Україні ще за часів Російської імперії. Канонічне право підтримується церковним примусом, а в деяких країнах — силою державного примусу. Визначає структуру церков, культ, побут духовенства, ченців, пересічних віруючих тощо.

КАПЕЛАН (< лат. *capellanus* – священик) — католицький священик, який перебуває при капелі (церкві). Інститут капеланів впроваджено в арміях багатьох країн.

КАПЛИЦЯ — у католицькій та англіканській церквах — невелика культова споруда для проведення приватних богослужінь і молитов, а також для зберігання релігійних реліквій.

КАРДИНАЛ (лат. *cardinalis* — головний) — вищий духовний сан у католицькій церкві. Право возведення в кардинальський сан належить тільки римському папі. Кардинали — найближчі помічники папи, їх зібранням (конклавом) з них обирається папа. Кардинал носить одяг червоного кольору.

КАРМА (санскр., *досл.* — дія, обов'язок, відплата) — особлива містична сила, автоматичний «закон відплати», відповідно до якого вчинки людини в реальному житті зумовлюють її нинішню долю і наступний стан її душі.

КАТАРСИС РЕЛІГІЙНИЙ (грец. *catharsis*, *букв.* – очищення і релігійний) — стан психологічної заспокоєності після молитви, богослужіння, інших культових дій.

КАТЕГОРІЇ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА — загальні поняття, що відображають суттєві, закономірні зв'язки і відношення, притаманні релігійному феномену та явищам, безпосередньо пов'язаним із ним.

КАТЕХІЗИС (грец. — усне повчання) — церковний посібник для елементарного навчання християнської віри. Викладається переважно у формі запитань та відповідей і містить положення, визнання яких є обов'язковим для кожного віруючого.

КАТОЛИКОС (< грец. *katholikos* – загальний) — титул верховних ієрархів вірмено-григоріанської та грузинської православної церкви.

КАТОЛИЦИЗМ (грец. *katholikos* — загальний, вселенський) — один із основних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві, що остаточно сформувався після поділу християнської церкви у 1054 р.

КВАЗІАТЕЇЗМ (лат. *quasi* — ніби, майже) — удаваний, несправжній атеїзм, наприклад атеїзм радянської доби.

КВАЗІРЕЛІГІЯ (лат. *quasi* — ніби, майже) — несправжній, удаваний (нерелігійний) об'єкт поклоніння.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — один із найдавніших (приблизно 1051 р.) православних чоловічих монастирів в Україні, що одержав свою назву через розміщення на початку свого існування у печерах.

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ — церковний округ, що до середини XV ст. об'єднував усі християнські громади, парафії, єпархії та здійснював канонічний контроль над духовним життям у Київській Русі, перебуваючи в юрисдикції Константинопольського патріарха.

КИЯС — порівняння, або аналогія, з юридично подібними випадками; судження про не передбачені Кораном і Суною положення за аналогією з тими, які є.

КІРХА (нім. Kirche) — назва лютеранського храму.

КЛЕРИКАЛИ (< лат. clericus – духовна особа) — фанатичні у вірі й найбільш консервативні у практичному житті церковники та богослови. Вони розробили свою богословську систему, яка набуває дедалі більшого значення. Клерикали мають політичні партії (яким в деяких країнах Заходу належить влада), молодіжні, профспілкові, кооперативні та інші організації.

КЛЕРИКАЛІЗМ (< лат. clericalis – церковний) — політичний напрям, який широко залучає церкву і релігію для впливу на всі сфери суспільного життя.

КЛІР (< грец. kleros – жереб) — сукупність священнослужителів та церковнослужителів однієї церковної парафії.

КЛОБУК (< тюрк. Kalpak – шапка) — головний убір православних монахів, чорного кольору, який складається із камилавки — циліндричної шапки, розширеної вгорі, без крисів, і надітої на неї міцної тканини, яка закінчується позаду трьома довгими кінцями. Митрополити та патріарх носять білі клобуки.

КЛЯТВА РЕЛІГІЙНА — обіцянка, підкріплена цілуванням Біблії, хреста, під час якої присягаються давати правдиві свідчення, зберігати таємницю, не порушувати своїх обов'язків тощо. В епоху середньовіччя вважалася доказом у суді в процесі звинувачення.

КОВЧЕГ (очевидно, зі східних мов) – 1) у християнстві загальна назва предметів релігійного культу, які містять у собі сакральні речі; 2) у синагогах шафа для зберігання П'ятикнижжя; 3) за біблійним переказом – великий корабель, на якому Ной з людьми і тваринами врятувався під час потопу.

КОГЕН — іудейський жрець-священик, згідно з біблійними сказаннями, — нащадок міфічного первосвященика Аарона, який обслуговував храм Ягве в Єрусалимі.

КОЛЯДА — цикл стародавніх слов'янських язичницьких свят, присвячених аграрному культу, які супроводжувались веселими звичаями: вирядженням, іграми, танцями, ворожінням, бенкетуванням, відвідуванням домівок із

побажанням господарям щастя та добробуту, обдаруванням колядників та ін. Після прийняття християнства коляда частково збіглася зі святом Різдва.

КОМПЕНСАЦІЙНО-ТЕРАПЕВТИЧНА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ — здатність релігії своїми специфічними засобами й властивостями («свободою у душі», «братством у вірі», «рівністю у гріховності й стражданні», особистісним богоспілкуванням тощо) компенсувати обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, розриви у соціальному житті та ціннісній орієнтації людей, наповнити новим сенсом їхнє життя.

КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ — здатність релігії впливати на процес спілкування віруючих, їх соціалізацію, передавання та засвоєння інформації та формувати між ними духовні зв'язки.

КОМУНІКАЦІЯ (лат. *communicatio* — зв'язок, повідомлення) — передавання інформації від однієї людини до іншої; спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні.

КОНГРЕГАЦІЯ (< лат. *congregatio* – об'єднання) — органи управління Ватикану як центру Всесвітньої католицької церкви. Конгрегація має широко розгалужений апарат, який знаходиться безпосередньо при Папі та римській курії, а також функціонує в багатьох країнах світу. Конгрегація є провідником політики Ватикану, контролює і направляє діяльність установ та відомств католицької церкви.

КОНКЛАВ (< лат. *conclave* — *досл.*, замкнута кімната) — зібрання кардиналів, яке скликається для обрання нового папи, а також назва приміщення у Ватиканському палаці, де проходить ця процедура. Кардинали перебувають в ізолюваному приміщенні доти, поки один із кандидатів на папський престол не дістане в результаті закритого голосування необхідні дві третини голосів.

КОНКОРДАТ (< лат. *concordatum* – угода < *concord* – перебуваю в згоді) — договір між римським папою та урядом певної країни, згідно з яким визначаються положення та привілеї католицької церкви в цій країні.

КОНСТИТУЦІЯ ЦЕРКОВНА — документ віровизначального характеру, затверджений на вселенських соборах католицької церкви.

КОНТРЕФОРМАЦІЯ — рух феодальних сил у Західній Європі на чолі з католицькою церквою в XVI—XVII ст. проти Реформації. Контрреформація являла собою спробу зупинити процес розкладу феодального ладу, зберегти вплив католицизму в країнах Європи, підірваний у ході Реформації. З цією метою було проведено реформу папської курії (органів управління католицькою церквою), реорганізовано інквізицію, для боротьби з єресями створено орден єзуїтів, для зміцнення папської влади прийнято кілька

постанов на Тридентському соборі (1545—1563): визнання безумовного авторитету рішень папи в справах віри, запровадження суворої церковної цензури, індексу заборонених книг тощо.

КОНФЕСІЯ (лат. *confessio* — визнання, сповідання) — релігійне об'єднання, що має своє віровчення, культ і організацію.

КОНФІРМАЦІЯ (лат. *confirmatio* — зміцнення) — католицьке таїнство, яке здійснюється над дітьми у віці 7—12 років і відповідає православному таїнству миропомазання. Мета конфірмації — релігійний вплив на світосприймання дітей. Цей обряд здійснюється в більшості випадків єпископом в урочистій церковній обстановці в присутності батьків та рідних дитини. У протестантів конфірмація — навчання віри, сповідання віри і перше причастя молодих людей у віці 14—16 років.

КОНФЛІКТ РЕЛІГІЙНИЙ — сутичка релігійних індивідів або груп віруючих з приводу відмінностей у позиціях віровчення, релігійної діяльності та правил створення релігійних організацій, незгоди під час поділу майна, культових споруд тощо. Може відбуватись у формі суперечок, конкуренції, конфронтації та релігійного протистояння, міжконфесійної війни. Цей конфлікт може виникати всередині релігійної організації, конфесії, церкви, а також між окремими конфесіями та релігійними напрямками.

КОНФОРМІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ — підкорення релігійних поглядів, ціннісної орієнтації, думок і поведінки індивіда поглядам, орієнтирам, думкам, канонам, нормам і авторитетам, що домінують у певній релігійній групі. Досягається під впливом групового примусу.

КОНФУЦІАНСТВО — комплекс давньокитайських філософських, релігійних, етичних доктрин, сформованих Конфуцієм (551—479 до н. е.). У їх основі — питання моральної природи людини, її життя в родині, державі, суспільстві.

КОРАН (< араб. *qurʿān*, *qurʿān* букв. — декламація, читання) — священна книга мусульман. Вважається, що вона вічно зберігається в Аллаха, який передав її у вигляді одкровення пророка Мухаммеда.

КОРДОЦЕНТРИЗМ (лат. *cor*, *cordis* — серце) — релігійно-філософська концепція богопізнання, в якій центральне місце відводиться серцю як органу пізнання Бога.

КОСТЕЛ (пол. *kościół* < старочес. *kostel* < лат. *castellum* — укріплене місце, замок) — польська назва релігійної споруди християн-католиків, церква, римо-католицький храм. Місце проведення богослужінь.

КРЕАЦІОНІЗМ (лат. *creatio* — створення) — релігійно-ідеалістичне вчення про божественне творіння світу, живої і неживої природи. Викладене в Старому

Завіті у вигляді міфу про створення всього суцього Богом протягом шести днів, це вчення було сприйняте християнством.

КРИЗА КУЛЬТУРИ – переоцінка цінностей і зміна ціннісної парадигми культури внаслідок діалогу – конфлікту з іншою культурою.

КРИЛАС (< грец. kleros – жереб, частина) — у православній церкві — частина узвишся перед іконостасом, праворуч і ліворуч від амвона, що на ній стоять півчі та читці.

КСЬОНДЗ (польс. Ksiadz – священик) — польська назва римсько-католицького священика або священнослужителя певного сану (наприклад ксьондз-кардинал).

КУЛЬТ (< лат. cultus – поклоніння) — зовнішній вияв поклоніння божеству, сукупність прийнятих у тій чи іншій релігії або релігійній течії обрядів, свят, ритуалів, звичаїв.

КУЛЬТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ — система певних обрядів, сукупність стереотипних символічних дій віруючих, у якій втілюються їхні релігійні уявлення. Спрямована на встановлення двосторонніх стосунків між людиною і надприродним.

КУРІЯ (лат. curia < cum – разом і vir – чоловік) — назва сукупності центральних установ для управління католицькою церквою Ватикану. Курія видає папські грамоти і булли, завідує фінансами, відпущенням гріхів, шлюбнорозлучними процесами, розглядає апеляції, вирішує питання канонізації святих, заснування орденів. Курія є провідником міжнародної політики Ватикану.

КУТЯ (грец. kukkia — зерно) — обрядова страва східних слов'ян та інших давніх народів під час новорічних свят. Відома із дохристиянських часів.

КЮРЕ (франц. cure < лат. curatus – старанно підготовлений) — католицький парафіяльний священик у Франції, Бельгії та деяких інших країнах Західної Європи.

Л

ЛАВРА (грец. laura — вулиця, прохід) — назва найбільших і найвпливовіших православних чоловічих монастирів. В Україні лаврою називаються два монастирі: Києво-Печерська (з 1182 р.) в Києві і Почаївська (з 1833 р.) на Тернопіллі.

ЛАДАН (< грец. ladanon) — ароматична смола, що виділяє під час горіння ароматичний дим. Її добувають із надрізів кори дерева босвелії, що росте у Східній Африці.

ЛАМА (монг. lama < тибетського blama, букв. – найвищий) — буддійський монах у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між Богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, а й учителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка.

ЛЕГАТ (лат. legatus < lego – посилаю) — особа, що виконує особливе доручення Папи Римського в країнах, з якими Ватикан, як правило, не має офіційних дипломатичних відносин.

ЛЕГІТИМАЦІЯ (лат. legitimus — законний) — визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження.

ЛЕГІТИМІЗУЮЧА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ — здатність релігії виховувати у віруючих шанобливе ставлення до певних суспільних норм поведінки як до продукту Божого промислу, а не суспільного розвитку.

ЛИТІЯ (грец. ревна молитва) – різновид короткого богослужіння, що увійшов до церковної практики Візантії та становив звертання до Бога для дарування перемоги, відведення лих (голоду, землетрусів, повені, епідемії тощо) чи складання дяки за завершення суспільних нещасть. Впродовж литії спільно молилися за всіх християн, священство, керівництво, за всяку душу християн., що зазнає кривд чи скорбот тощо. Відправляється також під час похорон, поминань або хресних ходів. Традиційно здійснювалася в притворі, аби й каянники чи іновірці могли взяти у ній участь. Кожне прощення супроводжується багатократним «Господи, помилуй».

ЛІТОЧИСЛЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКЕ — відлік часу, при якому за відправну точку береться Різдво Христове. Запропоноване римським ченцем Діонісієм Малим приблизно 525 р. н.е., який обчислив дату народження Христа. У більшості країн Європи літочислення християнське було прийняте в XVI ст. У Росії запроваджене в 1699 р. указом Петра I замість літочислення від «створення світу». Нікейський собор 325 р. як офіційний прийняв юліанський календар (за ім'ям ініціатора календарної реформи римського імператора Юлія Цезаря). Юліанський календар передбачає додавання в лютому кожного четвертого року 29-го дня. В 1582 р. буллою Папи Григорія XIII було внесено поправку в юліанський календар: число високосних років скорочено на три в кожні 400 років. виправлений календар дістав назву григоріанського, з ним пов'язане датування за новим стилем, яке відрізняється від датування за старим стилем на 13 днів. Новий стиль прийнятий в Європі і в Америці. У колишньому СРСР він запроваджений уже після жовтневого перевороту.

ЛІТУРГІЯ (грец. litos — загальний, ergou — справа) — обідня, найголовніше християнське богослужіння, що проводиться у всіх християнських

віросповіданнях. Обов'язковим елементом усіх літургій є таїнство причастя (євхаристія).

ЛЮБОВ – моральне почуття, що характеризується прийняттям і розумінням ближнього як неповторної, унікальної та єдиної особистості, прагнення допомогти, готовність пробачати, співчувати.

ЛЮБОВ ДО БЛИЖНЬОГО — одна з основних релігійно-моральних заповідей, обов'язкових для християн.

ЛЮДСЬКИЙ ДУХ — здатність людини відчувати, виявляти вольові зусилля, визначати мету життя і творчо діяти.

ЛЮТЕРАНСТВО — деномінація в протестантизмі, основні принципи віровчення якої сформульовані М. Лютером (1483—1546) та його послідовниками. За Лютером, людину рятує тільки її особиста віра в Бога. Звідси й вчення про загальне священство, рівність усіх віруючих перед Богом, заперечення чернецтва тощо.

М

МАГІЯ (грец. *mageia*, лат. *magia* — чаклунство) — сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних з вірою у надприродну силу, яка нібито здатна чудодійно впливати на хід подій в житті людей. Магія поширена серед усіх народів земної кулі у різних формах: виробнича, лікувальна та ін. Магічні уявлення та дії відзначаються сильною живучістю; збереглися у формі побутових забобонів до наших днів.

МАЗА́Р (араб. — місце, яке відвідують) — могила мусульманського «святого» (авлія).

МАНТРИ — вірші з ведичних текстів, що використовуються як заклинання і чарівні формули.

МАРА — бог смерті в буддизмі, який царює в цьому світі й прирікає все живе на смерть. Згідно з буддійською релігією, шлях звільнення з-під влади Мари пролягає через неухильне виконання повчань Будди.

МАРТИРОЛОГ (< грец. *martyrologos* < *martyros* – мученик і ...лог) — збірник оповідей про мучеників перших століть християнства, які зазнавали гонінь у боротьбі за віру з язичництвом. В епоху Середньовіччя було відомо кілька подібних збірників. Пізніше мартирологи ввійшли у святці, в яких розповіді про мучеників чергувалися з життєписами святих.

МАСОРЕТ — іудейський автор, який переписував, редагував, зберігав та передавав із покоління в покоління стародавні єврейські та арамейські тексти

Старого Завіту. Масорети встановили правопис біблійних текстів, упорядкували богословські примітки до старозавітних оповідань. Відредагований ними текст дістав назву масоретського.

МАТФЕЙ — в християнській традиції один із 12 апостолів, найближчий учень Ісуса Христа, автор першого канонічного Євангелія.

МАХДІ — ісламський месія, уявлення про якого виникло в шиїзмі, а потім було прийнято сунітами. Вчення про міфічного Махді використовували служителі культу для насадження серед мусульман псевдооптимістичних поглядів на майбутнє та відвертання трудящих мас від боротьби за краще майбутнє.

МЕДИТАЦІЯ (лат. *meditatio* — міркування) — розумові дії, за допомогою яких досягається стан заглибленості, повного відволікання від зовнішніх впливів шляхом концентрації уваги на головному об'єкті.

МЕДРЕСЕ (араб.) — релігійна ісламська школа, де готують мулл, суддів шаріатських судів, викладачів і навіть окремих службовців державного апарату.

МЕККА — головне священне місто мусульман у Хиджазі (Саудівська Аравія), де народився, жив та починав свою проповідницьку діяльність засновник ісламу Мухаммед. Це особлива святиня, куди немусульманину вхід заборонено. Вона — харам («священна», «заборонена»).

МЕСА (франц. *messe*, лат. *missa*, від *mitto* — посилаю) — богослужіння в католицькій церкві.

МЕСІЯ (ХРИСТОС) — цар, на прихід якого чекали юдеї, описані у Старому Заповіті. У Новому Заповіті змальовується Ісус як Месія.

МЕСІАНІЗМ — віра в майбутнє пришестя Месії, тобто Божого посланця, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі царство небесне.

МЕТОДИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА — шляхи (засоби) вирішення пізнавальних проблем у процесі вивчення релігій і вільнодумства.

МЕЧЕТЬ (араб. *masdzid* — місце поклоніння) — ісламський храм. До мечеті, як правило, прилягає відкритий двір з криницею, фонтаном чи басейном для ритуального обмивання. Над мечеттю здіймаються одна або кілька чотирикутних, круглих або в нижній частині чотирикутних, а у верхній циліндричних башт — мінаретів, з балконів яких служителі мечеті кілька разів на день закликають мусульман до молитви.

МИЛОСЕРДЯ — одне з найголовніших релігійних благочесть, що розглядається (буддизмом, іудаїзмом, християнством, ісламом тощо) як Божя благодать, яка сприяє подоланню людської гріховності. Зводиться до співчуття, любові до ближнього, правдолюбства, реальної доброчинності щодо знедолених тощо.

МИЛОСТИНЯ — допомога нужденним.

МИРО (грец. myron — пахуче масло) — речовина, що використовується священнослужителями при здійсненні таїнства миропомазання, освяченні церкви тощо.

МИРОПОМАЗАННЯ — одне із семи таїнств християн, що символізує освячення і зміцнення духовних сил християнина на шляху до спасіння.

МИСЛЕННЯ — абстрактне, опосередковане, узагальнююче відтворення світу; ідеальний момент діяльності людини, спрямований на вироблення знань і керування ними.

МИТРА (грец. mitra – пов'язка на голову, тюрбан) — позолочений головний убір вищого православного і католицького духовенства, а також звичайних священників, що мають особливі заслуги перед церквою.

МИТРОПОЛИТ (грец. metropolitēs — букв. людина з головного міста) — єпископ митрополії — головного міста області чи провінції (спершу — у Візантії). На Русі митрополити до введення патріархату (1589 р.) були главами Руської православної церкви, їхньою резиденцією був Київ (до XII ст.), потім Володимир, а з XVI ст. — Москва.

МІНЕЇ ЧЕТЬ, ЧЕТЬ МІНЕЇ — церковний збірник життєписів святих, богослужбових пісень, повчань, канонів, молитов на кожний день року.

МІТРА (санскр.) — давньоіранський бог сонця, чистоти і правди.

МІФ (грец. mythos — розповідь, переказ, оповідка) — духовне відтворення дійсності у формі легенд, розповідей, персонажі й події яких визнаються об'єктивно наявними або такими, що існували в минулому.

МОКОША — жіноче божество у міфології прадавніх українців. Входила до давньоруського пантеону, її ідол стояв у Києві поруч з ідолом Перуна та інших богів.

МОЛЕБЕНЬ — у християнстві — одне з церковних богослужінь, змістом якого є молитва з подякою або проханням стосовно подій чи потреб суспільного та приватного життя.

МОЛИТВА — вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта своєї віри (Бога, святих тощо) із проханням усіляких благ, заступництва, відвернення зла; суттєвий елемент культу розвинутих релігій.

МОЛОХ (грец. Moloch) — у фінікійській релігії бог Сонця. Ідол Молоха становив собою мідну статую, в жертву якій приносили малолітніх дітей. Культ Молоха був поширений у Карфагені, Ізраїльському та Іудейському царствах. Цар Осія в 622 р. до н.е. зруйнував Молоха у Тофеті, де справляли цей язичницький обряд і відмінив усі культури, крім культу Ягве.

МОНАСТИР (грец. monasterion — місце, житло усамітнених) — громада ченців, які об'єдналися на основі спільних релігійних поглядів, ідеалів для спільного мешкання відповідно до певних правил і норм, установлених церквою і зафіксованих у певних статутах.

МОНАХ (грец. monachos – самітний, одинокий < monos – один, сам) — особа, яка прийняла обряд постригу і дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія.

МОНІЗМ (грец. monos — один, єдиний) — принцип пояснення світу у світлі єдиного начала, єдності основи (субстанції) всього суцього. Монізм може бути матеріалістичний (начало — матерія) й ідеалістичний (начало — дух).

МОНОТЕЇЗМ (грец. monos — єдиний, theos — Бог) — форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу.

МОНОФІЗИТСТВО (грец. monos — єдиний, один, phisis — природа) — вчення в християнстві, яке визнає в Христі одну божественну природу, а не дві — божественну і людську. Започатковане в V ст. Константинопольським архімандритом Євтихієм. Халкідонський собор (451 р.) визнав це вчення ересю.

МОРАЛЬ – правила, норми, принципи поведінки людей, що ґрунтуються на їх розумінні, усвідомленні та здатності розрізнити і вибирати добро чи зло у ставленні одне до одного, до суспільства, природи, Бога.

МОРАЛЬ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА – сукупність норм і правил, які визначають найважливіші цінності у житті, поведінку людей, їх ставлення одне до одного.

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ – дуже важливі норми і правила життя, які люди вважають добрими.

МОРМОНИ (англ. mormons, від імені останнього ізраїльського пророка Мормона) — Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, що виникла в США в 1830 р. Нині поширена в понад 150 країнах світу. Для мормонів характерне змішання елементів християнства, ісламу, буддизму, давньогрецької релігії.

МОЦІ — рештки померлих святих, які зберігаються тривалий час нетлінними, що, за релігійними уявленнями, засвідчує їх святість. Шануються в католицизмі й православ'ї.

МУДРА ЛЮДИНА – наділена, обдарована Богом великим розумом; має значний життєвий досвід; черпає розум зі спілкування з Господом.

МУДРІСТЬ – позатеоретична форма світоглядного філософського осмислення дійсності і розв'язання практичних питань на основі життєвого досвіду і розуму.

МУЖНІСТЬ – якість характеру людини, у якій поєднуються хоробрість, рішучість, витримка.

МУЗИКА ЦЕРКОВНА — один із видів релігійно-культурної, духовної музики, що створюється на традиційні тексти релігійного змісту. В українському православ'ї — це одноголосні чи багатоголосні (партесні) співи церковнослов'янською мовою без інструментального супроводу. Основні жанри — літургія (обідня), всеношна, молебень, літія, панахида, духовний концерт. Більшість пісень музики церковної, що виконуються колективами (окремими представниками) українського православ'я, написано композитором Д.С. Бортнянським. Українське православ'я виробило в середині XVII ст. власний розспів — київський, що спирається на народну музикальну мову і традиції піснетворчості. Музикальні форми співів регламентує "Типікон". Музику і тексти церковних служб викладено у книгах "Обхід", "Октоїх", "Тріюдь" та ін.

МУЛЛА (< араб. maula — пан, володар) — служитель релігійного культу в мусульман.

МУСУЛЬМАНИ (віддані вірі, магометани (застаріле) — послідовники ісламу, одної з трьох світових релігій. Загальна назва віруючих, що закріпилася за членами спільноти Мухаммеда ще до хіджри.

МУФТІЙ (< араб. mufti — той, хто визначає) — духовна особа в ісламі, яка має право виносити свої рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань. У країнах поширення ісламу муфтії обіймають офіційні посади, на які вони призначаються урядом. В нашій країні очолюють духовні управління мусульман.

МУХАММЕД (Мугаммад, Магомет, бл. 570—632) — засновник ісламу, «посланець Аллаха», головний і останній пророк істинної віри.

МУЧЕНИКИ — в католицизмі та православ'ї — особи, які зазнавали страждань від гонінь на християн, але залишилися вірними своєму віровченню. Першими мучениками в українському православ'ї є Борис і Гліб.

МЮРИДИЗМ (франц. mutuellisme < лат. mutuus – взаємний) — напрям в ісламі, що поширився на Північному Кавказі у 20—60-х роках XIX ст. як форма протистояння підпорядкуванню Росією. Закликав горців наслідувати суфізм, вимоги шаріату і вести війну (газават) проти невірних (тобто росіян). Відомим в історії керівником мюридів був Шаміль.

Н

НАГРНА ПРОПОВІДЬ — за Євангеліями, проповідь Христа на горі перед апостолами, у якій моральність переосмислюється на засадах любові як

центральної категорії християнського віровчення. Підноситься значимість у суспільстві тих, хто духовно великий, хто вирізняється блаженством («вбогі духом», «засмучені», «голодні та спрагнені правди», «милостиві», «чисті серцем», «миротворці» тощо).

НАЗАРЕТ — за Євангеліями, місце проживання Ісуса Христа та його батьків (місто в Галілеї, Палестина).

НАКАЗИ РЕЛІГІЙНІ — вимоги, що висувуються віросповіданням або церквою від імені бога, пророків та ін. Можуть регламентувати не тільки культ, а й різноманітні сфери життя людини: побут, сімейні і статеві взаємовідносини тощо.

НАМАЗ (перс. namaz — молитва) — п'ятиразова щоденна молитва у мусульман, звернена до Бога. Складається з читання сури «Фагіха» та уривків з інших сур Корану, які прославляють Аллаха, його доброту та велич. Супроводжується поклонами, колінопреклонінням та іншими діями. Кожній молитві повинно передувати обмивання. Намаз дозволяється здійснювати у будь-якому чистому місці, вставши на молитовний килимок чи розстелений верхній одяг. У п'ятницю шаріат рекомендує здійснювати полудневу молитву у мечеті.

НАСТАВНИК — виборний керівник старообрядницької безпопівської громади.

НАСТОЯТЕЛЬ — старша за адміністративною владою духовна особа в монастирі або храмі. Настоятелем чоловічого монастиря є архієрей, в чийй епархії розташований монастир або патріарх, крім епархіального архієрея. Настоятельницею жіночого монастиря є ігуменя.

НАТУРАЛІЗМ (лат. natura — природа) — у широкому розумінні — зовнішня правдоподібність, фактографічне копіювання життєвих явищ, переважання фізіологічного боку людського життя.

НАЦІОНАЛЬНА РЕЛІГІЯ — релігійне вірування і культова дія, притаманні певному народу, нації. До них належать іудаїзм, індуїзм, синтоїзм, конфуціанство та інші релігії, пов'язані з певною національністю. У національних релігіях конфесійні та етнічні кордони здебільшого співпадають, хоча за певних умов і обставин їх прихильниками можуть бути особи інших національностей. Існуючи на конкретному ґрунті, вони тісно переплелися з елементами національної культури, традицій і звичаїв народів, що їх сповідували. Національні релігії впливають на формування менталітету народу, регламентують поведінку і побут людей, сприяють розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджають його культурній і мовній асиміляції.

НЕНАВИСТЬ — протилежність любові, почуття великої неприязні, ворожості до ближнього.

НЕОРЕЛІГІЇ — синкретичні й універсальні утворення, що поєднують у собі як елементи багатьох існуючих релігій, так і ідеї теософії, антропософії, сучасні філософські й богословські доктрини, астрологію й окультизм, біоенергетику й екстрасенсоріку, містичну уфологію тощо.

НЕОТОМІЗМ — панівний напрям у філософії сучасного католицизму, прибічники якого прагнуть примирити теологію і філософію, обґрунтувати синтез раціонального й ірраціонального на основі вчення Томи Аквінського.

НЕОФРЕЙДИЗМ — напрям у сучасній філософії та психології, прибічники якого, на відміну від біологізму З. Фрейда, враховують і роль середовища в формуванні особистості.

НЕСВІДОМЕ — сутність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою свідомості (розуму) та формуються опосередковано через генетично закодований еволюційний досвід, без безпосередньої участі індивіда.

НЕФ (франц. nef) витягнуте у довжину культове приміщення (або частіша його), відокремлене рядом колон чи стовпів; розрізняють середній, бічний та поперечний нефи.

НЕЧЕСТИВИЙ — атеїст, іновірець або грішник, який виступає проти релігії та духовенства.

НІГЛІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ (лат. nihil — ніщо) — форма заперечення релігії з позицій егоїстичного індивіда, який ставиться до життя суто прагматично, керується принципами анархізму, сповідує свободу від будь-яких переконань.

НІМБ — (лат. nimbus — хмарина) — умовне позначення сяяння навколо голови у зображеннях богів, святих, ангелів, пророків.

НІРВАНА (санскр. nirvana, букв. – заспокоєння, згасання) — психологічний стан завершеності внутрішнього буття перед лицем буття зовнішнього, абсолютна відсутність бажань.

НОВИЙ ЗАВІТ — частина Біблії, яку як Святе Письмо вшановують християни. Має два значення: 1) новий договір (завіт) між Богом і людьми; 2) зібрання книг, які виражають цей договір. Складається з 27 книг. Зокрема, до Нового Завіту входять 4 Євангелія (Матфія, Марка, Луки, Іоана), в яких описано життя, чудеса, вчення засновника християнства боголюдини Ісуса Христа.

НОЙ — біблійний проповідник, через якого Бог врятував людство від загибелі під час всесвітнього потопу.

НОМОКАНОН — збірник візантійського канонічного права щодо діяльності церкви та церковних правил. Наприкінці XIII ст. у Київській державі цей збірник було перероблено і покладено в основу "Кормчої книги", що стала нормативною для української церкви й церковного суду.

НОРМИ РЕЛІГІЇ — вид соціальних норм, які установлює церква чи релігія в цілому.

Будь-яка релігія має певну сукупність таких норм для регулювання суспільних відносин. Складаються з правил поведінки (дозвіл, наказ, заборона певних дій), вказівок на їхнє надприродне походження та на засоби, що забезпечують їхнє виконання (обіцяння нагороди або кари, погрожування церковною карою).

В окремих випадках забезпечуються також засобами державного примусу.

НУНЦІЙ (лат. nuntius — вісник) — постійний дипломатичний представник римського папи в країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини. Нунцій поєднує дипломатичне представництво з наглядом за католицькою церквою в даній країні.

О

ОБІДНЯ — християнське богослужіння, під час якого здійснюється таїнство причастя.

ОБНОВЛЕНСТВО — опозиційний рух усередині російського православ'я у 20-х роках ХХ ст. у зв'язку з незадоволенням частини віруючих і духовенства антибільшовицькою діяльністю патріарха Тихона. Існувало до 1946 р. у різноманітних формах: "Жива церква", "Церковне відродження", "Союз громад давньоапостольської церкви" та ін.

ОБРАЗ БОЖИЙ – подібність людини до Бога за здатністю мислити, почувати і проявляти волю.

ОБРИЗАННЯ — релігійно-магічний обряд обрізання крайньої плоти статевого органу чоловіків. В іудаїзмі здійснюється на восьмий день після народження малюка і засвідчує етноконфесійну належність та ознаку завіту між Ягве і обраним ним народом; в ісламі постає важливим елементом конфесійної ідентифікації, але здійснюється над підлітками. Застосовується також у деяких племенах Африки, Австралії та Океанії.

ОГЛАШЕННІ — люди, які готуються прийняти християнство, але ще не хрещені.

ОДКРОВЕННЯ — термін, яким в іудеїв, християн, мусульман позначається все те, що сам Бог відкрив людям про себе і про істинну віру в нього, тобто саморозкриття Бога.

ОКУЛЬТИЗМ (лат. occultus — прихований, таємний) — містичне вчення, що визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магічних обрядів, таємних ритуалів тощо. Часто вживається як синонім слова «езотеричний», що означає «для обраних».

ОМОВІННЯ — обряд ритуального очищення водою різних частин тіла перед священними діями, поширений у прихильників іудаїзму, ісламу, деяких християнських течій.

ОНТОЛОГІЯ (грец. *ontos* — єство) — розділ філософії, вчення про буття світу, його сутність, структуру й закономірності, фундаментальні принципи і категорії.

ОРАКУЛ (< лат. *oraculum* – пророцтво < *orare* – говорити) — 1) у Стародавніх Греції і Римі — пророкування, що було відповіддю божества на запитання віруючого, передане через жреця; 2) місце, храм, де відбувалися такі пророцтва; 3) жрець-віщун.

ОРАНТА — іконографічний образ Богоматері, що сформувався у середні віки (на повний зріст, з піднятими на рівні обличчя руками та повернутими до глядача долонями). Класичним втіленням Оранти є мозаїчне зображення на куполі собору Софії Київської.

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНА — об'єднання віруючих, громад на базі єдиного віровчення та належності до конфесії, якій властиві всі ознаки соціальної групи.

ОРТОДОКС (грец. *orthodoxos* — правовірний) — людина, яка неухильно дотримується принципів певного вчення, поглядів, світогляду.

ОРТОДОКСІЯ (грец. *ortodoxia* — правильна думка) — неухильне слідування традиційному вченню церкви.

ОСВЯЧЕННЯ — магічні слова і дії, які здійснюються служителем культу з метою надання святості певному предмету (наприклад, освячення води, житла та ін.). У загальнішому плані освячення — підтримка чого-небудь авторитетом церкви і релігійним обґрунтуванням влади, звичаїв тощо.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ — перше повне видання Біблії в перекладі давньою українською мовою в її східнослов'янському варіанті. Видана 1581 р. І. Федоровим в м. Острог (Рівненщина).

П

ПАГОДА (португ. *pagoda* < санскр. *bhagawat* – священний), **СТУПА** — буддійський або індуїстський храм, культова споруда.

ПАЛАМАР — у православ'ї — церковнослужитель, який допомагає священику під час богослужінь. Інша назва — дячок, причетник.

ПАЛОМНИЦТВО — похід віруючих (паломників, прочан, пілігримів) до святих місць (місць паломництва) в надії отримати божественну святість. Найвідоміші у християнській культурі місця паломництва — Палестина, Лурд (Франція), Афон (Греція); в Україні — Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра та ін.

ПАНАГІЯ (< грец. panagia – всесвята) — невеличка кругла ікона Богоматері, що носить на грудях як відзнака архієрейського сану.

ПАНАХИДА (< грец. pannychida, букв. – усеношна) — християнська заупокійна служба над тілом небіжчика або після його поховання на 3, 9, 20, 40-й день, а також у дні народження і смерті.

ПАНІКАДИЛО (< грец. polykandelos – той, що складається з багатьох світильників) — у православному храмі — центральна люстра з багатьма свічками або лампадами.

ПАНТЕЇЗМ (грец. pan — все, theos — Бог) — вчення про єдність Бога і світу, ідеальної й матеріальної сутності, злиття Бога як абсолюту з природою.

ПАНТЕОН (грец. pantheon — місце, присвячене всім богам) — сукупність богів певної конфесії; у стародавніх греків і римлян — храм, присвячений усім богам; нині — місце поховання видатних людей.

ПАПА РИМСЬКИЙ (грец. papas, лат. papa — батько, наставник, вихователь) — глава католицької церкви і верховний правитель держави-міста Ватикан. Повний титул Папи: Єпископ Риму, намісник Ісуса Христа, намісник князя апостолів, верховний понтифік Вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх держави-міста Ватикан, раб рабів Божих. Обирається конклавом (зборами кардиналів) на все життя. У церковній реєстрації є 264 папи.

ПАПЕРТЬ — підвищений майданчик перед входом до православного храму.

ПАРАДИГМА (грец. paradeigma — приклад, взірець) — панівна система наукових ідей та теорій, що дає вченим — з їх допомогою і через систему освіти всьому суспільству — певне бачення світу. Дає змогу вирішувати світоглядні й практичні проблеми. Парадигма служить еталоном наукового мислення. Розрізняють загальнонаукову, спеціалізовану, локальну парадигму.

ПАРАНДЖА (араб. faranga) — жіночий верхній одяг, який, згідно з настановами шаріату, носять дорослі мусульманки поза домом. При одяганні паранджі обличчя та груди закривають густою сіткою із чорного кінського волосся. За покром паранджа – вид халата з несправжніми рукавами, нижні частини на яких скріплені на спині, і капюшоном, що покриває жінку від голови до ніг.

ПАРАФІЯ — нижчий самоврядний церковний округ, який має свою церкву з причтом для проведення богослужінь, а також громада віруючих, на утриманні якої перебувають церква та причт.

ПАРСИЗМ — сучасна форма зороастризму, для якої характерне уявлення про єдиного всемогутнього Бога при збереженні старих, традиційних дуалістичних ідей. Назва пов'язана з Персією, країною, в якій виник зороастризм.

ПАСТВА — у християнстві — сукупність віруючих, об'єднаних церквою. Як правило, термін застосовується до віруючих однієї парафії (парафіян).

ПАСТОР (нім. Pastor < лат. pastor – пастух, пастир) — священик у протестантській церкві. Оскільки протестантизм заперечує таїнство священства, він не вважає священиків володарями Божої благодаті, на відміну від православ'я та католицизму. Пастор майже не має особливого убрання і веде звичайний для мирян спосіб життя. Проте, як підкреслює сама назва, церква вважає його пастухом, поставленим над віруючими для керівництва ними.

ПАСХА (грец. pascha < давньоєвр. pesah – проходження) — 1) головне християнське свято на честь воскресіння розп'ятого на хресті Ісуса Христа. Інша назва – Великдень; 2) весняне релігійне іудейське свято, покликане нагадувати про вихід євреїв з Єгипту та очікування приходу месії.

ПАСХАЛІЇ — складені християнською церквою на багато років наперед таблиці дат святкування Великодня відповідно до рішення Нікейського собору (326 р.), за яким Великдень відзначається у перший тиждень після повного Місяця, що збігається з весіннім рівноденням або передує йому, але в жодному разі не може збігатися з іудейською Пасхою. Розрахунок пасхалій робиться за юліанським (православна церква) або григоріанським (католицька церква) календарями. (Різниця календарів на 2000 р. становила 13 днів.)

ПАТЕР (< лат. pater – батько) — священик у католицькій церкві. Називаючи священика патером — отцем, церква прагне, як і в багатьох інших випадках, примусити віруючих ставитися до неї з повним послухом.

ПАТЕРИК (грец. Paterikon < pater – батько) — у православної церкві — збірник життєписів, розповідей про монахів (наприклад, "Києво-Печерський патерик"). Термін походить від слова — патер (батько, отець). Перші патерики з'явилися у Візантії в IV ст.

ПАТРИСТИКА (< лат. pater – батько) — християнська релігійна філософія II–VIII ст., створена так званими отцями церкви. Зводиться до спроб доведення необхідності панування релігії над наукою, віри над знанням, підпорядкування науки завданню обґрунтування християнських догматів, перетворення філософії на служницю богослов'я. Соціальні ідеали патристики — проповідь теократичного панування християнства, споконвічної соціальної нерівності. Патристика служила духовним знаряддям боротьби церкви проти науки, культури, соціального прогресу. Церква, особливо православна, приписує незаперечний авторитет патристичній («святоотчеській») літературі.

ПАТРІАРХ (грец. patriarches — праотець, родоначальник) — титул глави деяких церков (в тому числі Руської православної) та єпархій (в католицизмі). Патріарх

існував в Руській православній церкві з 1589 р. За Петра I в 1721 р. був скасований і замінений державним управлінням церквами — Найсвятішим синодом. Патріарх відновлено православним помісним собором за радянської влади в 1917—1918 р.

ПАТРІАРХАТ (< грец. pater (patros) – батько і arche – влада) — християнська церква, керована патріархом.

ПАТРІАРХІЯ (< грец. patriarchia – патріарший сан) — 1) церковно-територіальна одиниця, підлегла патріархові; 2) вища влада окремих автокефальних церков у православ'ї.

ПАТРОЛОГІЯ (< лат. pater – батько і ...логія) — розділ християнського богослов'я, присвячений творам та біографіям отців церкви; зведення їх творів.

ПЕКЛО — у системі уявлень більшості релігій світу (християнство, іслам, брахманізм та ін.) — місце під землею, де перебувають душі грішників, засуджені до посмертних мук. За Біблією, пекло розташоване на околиці Єрусалима в долині Гінном (звідси синонім пекла — геєна).

ПЕРЕКОНАННЯ – стійкі уявлення, засновані на емоційно-вольовому імпульсі; віра людини у вищі сакралізовані цінності (метанаративи), що є основою ідентифікації та культурної цілісності спільноти.

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ — рукописний переклад чотирьох Євангелій на давньоукраїнську літературно-писемну мову. Створене в 1556–1561 рр. в Пересопницькому Пречистенському монастирі (нині — Рівненська область). Зберігається у Центральній науковій бібліотеці НАН України ім. Вернадського як національна святиня.

ПІСТ — релігійна заборона на їжу взагалі або м'ясну, рибну, молочну, яка встановлюється церквою на певний час, Згідно з релігійним віровченням, пости сприяють підготовці віруючих до психологічного та розумового сприймання божественних істин і церковних повчань.

ПЛЮРАЛІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ (< лат. pluralis – множинний і релігійний) — поліконфесійний характер релігійності соціальних груп, підданих однієї країни, держави.

ПОВАГА – почуття шани, прихильне ставлення до ближнього, що ґрунтується на визнанні гідності іншого, важливості його думок і дій.

ПОДВИЖНИК — людина, яка з релігійних мотивів піддає себе всіляким нестаткам та стражданням (пустельництво, відмова від зручностей земного життя). Згідно з християнськими уявленнями, подвижник здійснює релігійно-моральний подвиг особливого служіння Богу і підносить себе до релігійної досконалості,

рівноангельської свідомості. Багатьох подвижників канонізовано католицизмом і православ'ям як святих.

ПОДОБА БОЖА – досконала і безгрішна людина, тобто подібна до Бога.

ПОДЯЧНІ МОЛИТВИ – п'ять молитов, що читаються віруючими після причастя.

ПОКІРНІСТЬ – чеснота, що характеризує людину, яка не суперечить батькам та старшим, поступається у власних егоїстичних бажаннях; слухняність, смиренність перед Богом та людьми.

ПОЛІКУЛЬТУРНА ОСВІТА – основоположний принцип виховної діяльності від дошкільних навчальних закладів до університетів, включаючи позашкільні освітні установи, своєрідний підхід і перспектива вивчення вже наявних предметів (в особливості історії) у дусі визнання різних культур і цінностей, передбачає створення рівних можливостей для кожного учня на освіту і культурний розвиток (незалежно від його культурної, релігійної та соціальної приналежності).

ПОЛІТЕЇЗМ (грец. poly — багато, theos — Бог) — уявлення про існування кількох або багатьох богів та поклоніння їм.

ПОМАЗАНИК — пророк, первосвященик чи монарх, помазаний миром у знак одержання влади нібито від Бога. Стародавній єврейський звичай помазання, зафіксовано в Біблії й відновлено православними монархами, щоб звеличити й освятити свою владу.

ПОМІСНІ СОБОРИ — з'їзди представників вищого духовенства певної автокефальної церкви або її окремих складових, що скликаються для обговорення і вирішення питань віровчення, культу, церковного управління тощо.

ПОНТИФІКИ (лат. pontifices < pons – поміст, настил і fasio – роблю) — 1) у Стародавньому Римі — члени жрецької колегії, яка здійснювала загальний нагляд за релігійними обрядами, виробляли релігійні настанови, судові правила, стежили за календарем, вели хронологічні списки консулів; 2) титул Папи Римського.

ПОСЛАННЯ — ранньохристиянські твори, листи, адресовані громадам, приватним особам чи усім християнам, написані подвижниками раннього християнства. За церковною традицією, їх звичайно приписують апостолам.

ПОСЛУШНИК — людина, яка, прислуговуючи в монастирі чи окремій духовній особі, готується стати ченцем (монахом).

ПОСТРИГ — церковний обряд в християнстві, який здійснюється при посвяченні у чернецтво і полягає в постриганні волосся на знак зречення з власної волі й

повної згоди підкорятися волі Бога. Запозичений християнством у Давній Греції та Давньому Римі.

ПРАВЕДНИК — згідно з церковним уявленням, людина, яка виконує всі вимоги релігії, не грішить. Така людина, як вчить релігія, після смерті одержує особливу небесну нагороду, а при житті є обранцем небесної благодаті й завдяки їй ніби має силу, щоб «виганяти бісів», лікувати хвороби тощо.

ПРАВЕДНІСТЬ — за релігійними уявленнями, бездоганні вчинки віруючого у повсякденному житті.

ПРАВО КАНОНІЧНЕ — церковно-правові норми, постанови і приписи, що регулюють устрій життя церкви.

ПРАВО РЕЛІГІЙНЕ — форма узгодженої взаємодії релігії та права, специфічний синтез релігійних та юридичних норм і уявлень, виконання яких забезпечується державно-церковним примусом. До нього відносять біблійні (старозавітні), талмудичні, давньоіндуїстські, мусульманські та інші системи правих норм.

ПРАВОСЛАВНЕ СЕКТАНТСТВО — сукупність релігійних конфесій, об'єднань, що виникли як опозиція до православної церкви. У руському православ'ї це христовіри, духобори, молокани, скопці, іоанніти та ін.

ПРАВОСЛАВНИЙ КУЛЬТ — сукупність свят і обрядів, пов'язаних із віровченням православ'я і регламентованих православною церквою.

ПРАВОСЛАВНІ АВТОКЕФАЛЬНІ ЦЕРКВИ — самостійно керовані православні церкви, спадкоємиці візантійської релігійної традиції. Мають спільне віровчення, що його основні догматичні положення, вироблені ще до розколу християнства, викладені в Символі віри та інших документах Вселенських Соборів (IV— VIII ст.) і вченнях "отців церкви". Спільними є й основні норми церковного життя (характер, послідовність проведення богослужіння, зовнішній вигляд священнослужителів і т. ін.), важливі елементи культової практики (зміст і форма обрядів, співи без музичного супроводу, внутрішній вигляд храму тощо). Автокефальні церкви відрізняються політичною орієнтацією, соціальними доктринами, оцінкою явищ суспільного життя. Вони підтримують взаємні контакти, узгоджують питання загальноправославного значення, входять до Всесвітньої ради церков.

ПРАВОСЛАВНІ АВТОНОМІЇ — відносно самостійні православні церкви, що з питань церковно-адміністративного управління залежать від автокефальних церков. До них належать Синайська, Фінляндська, Японська, Критська церкви, а з 1995 р. — Естонська церква. Обрання голови православної автономної церкви санкціонує керівництво автокефальної церкви, в юрисдикції якої вона

перебуває. Всі православні автономні церкви — члени Всесвітньої ради церков.

ПРАВОСЛАВНІ СВЯТА — дні урочистого відзначення пам'яті видатних подій або осіб, пов'язаних з православним культом. Залежно від того, кого вшановують, поділяються на Господні, Богородичні та святих. Між ними розрізняються перехідні (Великдень та ті, що залежать від дня святкування його) і неперехідні (з незмінною датою святкування). Залежно від урочистості вважаються більшими або меншими. Найважливіші з них — Великдень та 12 дванадесятих свят. До великих належать п'ять свят: Обрізання Господнє, Різдво Іоанна Богослова, Петра і Павла день, Усікновення глави Іоанна Богослова та Покрова Пресвятої Богородиці. На великі православні свята, крім урочистих богослужінь, влаштовують також хресний хід. З відзначенням пам'яті святих у народі пов'язані різні погодні й сільськогосподарські прикмети.

ПРАВОСЛАВ'Я — один із трьох основних напрямів у християнстві, що сформувався на території Візантії й став самостійним офіційно після розколу 1054 р.

ПРАВОСЛАВ'Я УКРАЇНСЬКЕ — християнське віровчення і культ, організація церковного життя, що ввібрали в себе особливості національної ментальності, релігійні традиції українського етносу і є символами української духовності.

ПРАВО ЦЕРКОВНЕ — сукупність релігійних та юридичних норм, що регламентують структуру, організацію і діяльність церкви. Перевага юридичних або релігійних норм у системі права церковного зумовлена відносинами між церквою та державою в країні. В окремих країнах це право санкціонується державою та підтримується державним примусом, тому є повністю юридичним. Складовою права церковного є канонічне право.

ПРЕЛАТ (< лат. *praelatus* – поставлений попереду) — високопоставлена духовна особа в католицькій та лютеранській церквах.

ПРЕСВІТЕР (< грец. *presbyteros* – старший, старійшина) — в ранньохристиянській громаді особа, яка виконує адміністративні функції; в протестантських церквах і християнських сектах — керівник громади, який обирається із числа активних віруючих і затверджується вищими органами церкви. В православ'ї термін «пресвітер» використовується як урочиста назва священнослужителя.

ПРЕСТОЛ — в православній церкві столик у вівтарі храму, призначений для здійснення під час літургії релігійних таїнств. На ньому розміщено хрест, Євангеліє та інші предмети культу.

ПРИМАС (лат. *primas* — первенствующий) — в католицькій та англiканській церквах — головний з єпископів, який має вищу владу стосовно духовенства даної країни. Наприклад, у титулі Папи Римського значиться, що він — примас Італії.

ПРИНЦИП (< лат. *principium* — основа, начало) — фундаментальне положення, первісне начало, найсуттєвіша основа, основоположна ідея, що визначає смисл усіх інших понять і суджень у процесі пізнання.

ПРИНЦИПИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА — основоположні ідеї, що визначають смисл усіх інших понять і суджень у процесі пізнання релігії.

ПРИРОДНЕ ПРАВО — право кожної людини задовольняти свої потреби й боронити своє життя, яке випливає з її належності до людського роду зокрема й живого взагалі.

ПРИЧТ — штатні священнослужителі і церковнослужителі одного храму або парафії у християнстві. Інша назва — клір.

ПРІОР (< лат. *prior* — перший, старший, значніший) — 1) настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря, в період раннього середньовіччя — помічник абата; 2) другий після великого магістра вищий сановник у військово-чернечих орденах.

ПРОБЛЕМА (< грец. *problema* — задача) — знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття; суб'єктивна форма вираження необхідності розвитку знання, що відображає суперечність між знаннями і дійсністю або суперечність у самому пізнанні.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (лат. *providencia* — провидіння) — релігійно-філософська концепція історії як промислу Божого.

ПРОЗЕЛІТ (< грец. *proselytos* — новонавернений) — людина, яка прийняла нову віру, неофіт.

ПРОЗЕЛІТИЗМ — намагання навернути у свою релігію послідовників інших вірувань.

ПРОПОВІДЬ — публічна промова настановчого чи інформативного змісту, що виголошується священнослужителями в храмі під час богослужіння.

ПРОСКУРА (грец. *досл.* — дарунок, пожертва) — невеликої круглої форми хліб із квасного пшеничного тіста, що вживається для причащення у православної церкві.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (нім. *Protestantismus*) — один з головних напрямів християнства (поряд з католицизмом і православ'ям). Виник унаслідок Реформації XVI ст. як опозиційний рух до римсько-католицької церкви. Об'єднує численні самостійні течії, церкви і секти (лютеранство, кальвінізм, англiканську церкву, баптистів, адвентистів та ін.).

ПСАЛМИ (грец. psalmos — пісня) — короткі і порівняно нескладні за формою релігійні пісні й гімни, які входять у Псалтир.

ПСАЛОМНИК — у православ'ї — церковнослужитель, до кола обов'язків якого входять читання і спів на криласі.

ПСАЛТИР (книга псалмів) — збірник із 150 релігійних пісень, одна із книг Біблії (Старого Завіту).

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ — розділ релігієзнавства, що досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування релігійного феномена на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях; зміст, структуру, спрямованість релігійних вірувань, уявлень, переживань тощо; їх місце і роль у релігійному комплексі та вплив на нерелігійні сфери життя конкретних індивідів, соціальних груп, суспільства загалом.

ПУРИТАНИ (англ. puritans < лат. puritas — чистота) — англійські кальвіністи, прихильники рішучого втілення ідей Реформації в Англії XVI—XVII ст. і перетворення англіканської церкви на засадах послідовного протестантизму. Вимагали відокремлення церкви від держави, спрощення обрядовості, загального священства; відіграли значну роль у підготовці та проведенні Англійської революції XVII ст.

ПУРУША — в індійській міфології — першолюдина, з якої утворився Всесвіт.

ПУСТИНЬ — у православ'ї відлюдний монастир (чернеча келія), часто розташований у віддалених та важкодоступних місцях (лісах, горах, степах).

П'ЯТДЕСЯТНИКИ (від старозавітного свята П'ятдесятниці, в Новому Завіті — зелені свята, або Трійця) — пізньопротестантська течія, що виникла в США наприкінці XIX ст. В основу вчення покладено біблійний сюжет про сходження Духа Святого на апостолів Христа на п'ятдесятний день після Великодня (Пасхи). Звідси й твердження про можливість отримання хрещення Святим Духом, а через нього — плодів і дарів Духа будь-якою людиною в її буденному житті.

П'ЯТИКНИЖЖЯ МОЙСЕЯ, ТОРА (давньоєвр. — вчення, закон) — назва перших книг Старого Завіту: Буття, Вихід, Левит, Числа, Второзаконня, де описується походження світу, людини, виникнення єврейського народу і встановлення ним священного союзу з Богом тощо.

Р

РАБИН (давньоєвр. rabbi — мій учитель) — служитель культу в іудейській релігії, керівник іудейської громади; він і законоучитель, і суддя в усіх релігійних та нерелігійних питаннях.

- РАЙ** — місцеперебування душ померлих праведників як винагорода за дотримання приписів релігії, вимог духовенства. Протиставляється пеклу. Поняття "Рай" характерне для багатьох релігій.
- РАМАДАН (РАМАЗАН)** (тур. Ramazan < араб. Ramadan – жаркий) — дев'ятий місяць мусульманського календаря, місяць посту. Згідно з ісламською традицією в цей місяць Мухаммеду було передано одкровення від Аллаха.
- РАЦІОНАЛІЗМ** (лат. rationalis — розумний) — філософський напрям, прибічники якого визнають розум основою пізнання і поведінки людей.
- РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ** — здатність релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інститутів управляти поведінкою, вчинками віруючих, діяльністю релігійних організацій, формувати та корегувати міжособистісні стосунки.
- РЕКВІЄМ** (лат. requiem < requies – спокій) — заупокійна меса в католицькій церкві. Реквієм може бути також вокальний чи вокально-інструментальний траурний твір.
- РЕЛІГІЄЗНАВСТВО** — галузь гуманітарних знань, спрямована на осягнення сутності, закономірностей походження й функціонування релігії на різних етапах розвитку культури (суспільства, соціальної групи, особи).
- РЕЛІГІЙНА КАРТИНА СВІТУ** — сукупність загальних уявлень про світ, його походження, будову й майбутнє; важливий елемент релігійного світогляду. Кожна релігія має своє уявлення про картину світу.
- РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ** — об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей.
- РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ** — система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументів, концепцій, сенсом яких є здебільшого віра у надприродне.
- РЕЛІГІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ** — такий характер взаємовідносин представників різних конфесій, який базується на принципах взаємоповаги та свідомої відмови від зверхності, ущемлення прав і приниження гідності один одного.
- РЕЛІГІЙНІСТЬ** — орієнтація індивіда або групи людей, що визначається сукупністю релігійних властивостей свідомості, поведінки, відносин між ними. Загальною ознакою релігійності є релігійна віра, яка охоплює знання релігійних ідей, уявлень, міфів і переконань у реальному існуванні надприродних істот.
- РЕЛІГІЯ** (< лат. religio – побожність) – 1) одна з форм суспільної свідомості – сукупність духовних уявлень, що ґрунтуються на вірі в існування Бога або богів, у надприродні сили, а також відповідна поведінка і специфічні дії людини

(культ); 2) один із напрямів такої суспільної свідомості, та чи інша віра (християнська релігія, іудейська релігія тощо).

РЕЛЯТИВІЗМ (< лат. *relativus* — відносний) — установка на відносність суцього та необхідність його змін, у тому числі змін базових культурно-семантичних структур, що сприймаються як множинні та контекстні. Є ознакою відходу від ортодоксії, догматизму та культу авторитету в культурі. Породжує алегоризм та вільнодумство у тлумаченні священних текстів.

РЕФОРМАЦІЯ (лат. *reformatio* — перетворення, виправлення) — антикатолицький рух в Європі, що поклав початок протестантизму (XVI ст.). Мета Реформації — повернення християнства до апостольських часів, реформування християнської церкви у дусі євангельських ідеалів.

РИЗНИЦЯ — приміщення у християнському храмі або монастирі, де зберігаються богослужбове вбрання священників і церковні предмети.

РИТУАЛ (< лат. *ritualis* — обрядовий) — сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу, які передбачають безумовне виконання певних правил здійснення молитви віруючими та інші елементи. Ритуал як зовнішній прояв релігійного акту (богослужіння, весілля та ін.) ніби дає можливість вступити в контакт з духами, богами тощо. Ритуал має магічне значення, притаманний усім релігійним культурам.

РИТУАЛЬНІ ПРОЦЕСИ — судові процеси, на яких розглядалися звинувачення у вбивствах, що нібито були вчинені з метою людського жертвопринесення. Найвідоміший ритуальний процес у Російській імперії — справа Бейліса в Києві (1913 р.).

РІЗДВО ХРИСТОВЕ — одне з головних загальнохристиянських свят (25 грудня — у католиків, 7 січня — у православних), в основі якого — євангельське сказання про народження Сина Божого Дівою Марією.

РОЗП'ЯТТЯ (лат. *crucifixio* — закріплення на хресті) — зображення засновника християнства Ісуса Христа на хресті. Розп'яття — предмет поклоніння, особливо в католицизмі, ікона в православ'ї. Це ще й один із стародавніх способів страти непокірних рабів, який, за християнськими джерелами, був застосований щодо Христа.

РЯСА (< середньогрец. *rason* — чернечий одяг) — повсякденний верхній одяг православних і католицьких священнослужителів і ченців — довгополе вбрання темного кольору з широкими рукавами.

С

- САВАОФ** — одна із назв Бога-Отця в християнстві. Згідно з біблійними легендами, Саваоф жив у Єрусалимі в особливому ковчезі (скрині), який стародавні євреї возили із собою у військових походах. На іконах зображується у вигляді бородатого старця. Саваоф — один із багатьох прикладів політеїзму стародавніх євреїв, в Біблії Саваоф — одне з імен Ягве.
- САКРАЛІЗАЦІЯ** (<лат. sacer — священний) — надання матеріальним предметам, істотам, діям, нормам поведінки тощо магічних властивостей, святості, а також поширення впливу релігії на сферу соціальних відносин та інститутів.
- САКРАЛЬНЕ** (лат. sacer— священний) — наділене Божою благодаттю, релігійно санкціоноване. Такими є таїнства, церква, священнослужителі, речі і дії, що належать до релігійного культу.
- САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ (САМОРЕАЛІЗАЦІЯ)** — становлення особи у світі, її творчих можливостей власними зусиллями. Таємниче злиття її душевного світу зі світом зовнішнім, реалізація внутрішньо необхідної потреби людини (потреби в спілкуванні, пізнанні, творчості, самопізнанні тощо).
- САМОВИЗНАЧЕННЯ** — вільний, усвідомлений людиною і санкціонований її совістю вибір ціннісно-сміслових засад, життєвих орієнтирів та визначення на цій основі позицій власного буття.
- САМОПОЖЕРТВА** — відмова від чогось важливого для себе заради щастя та благополуччя іншої людини.
- САМОСВІДОМІСТЬ** — спрямованість свідомості людини на саму себе або усвідомлення нею кожного акту свідомості, свого становища у світі, власних інтересів і перспектив.
- САНСАРА** (санскр. — букв. мандри) — в індуїзмі та буддизмі — уявлення про плинність і непостійність усього живого, єдиний ланцюг переходів з однієї тілесної оболонки в іншу, кругообіг народжень і смертей, трансміграція.
- САТАНА** (грец. satanas < давньоєвр. satan — ворог; підбурювач, заколотник), згідно з віровченням іудаїзму, християнства, ісламу, — злий дух, супротивник Бога, уособлення зла на землі, володар пекла.
- САТАНІЗМ** — напіврелігійна течія (рух), прибічники якої поклоняються певній демоністичній істоті: Сатані (Дияволу, Люциферу), Асмодею тощо.
- СВАРОГ** — бог небесного вогню у давніх слов'ян (I тис. до н. е.).
- СВІДОМІСТЬ** — властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії.

СВІТ — у широкому розумінні — цілісна система всього суцього, охопленого людською свідомістю, почуттями, волею та діяльністю. У вузькому — система конкретних об'єктів, з якими людина перебуває у певному співвідношенні (світ книги, світ спорту, світ музики тощо).

СВІТОВИЙ ДУХ — у релігії — особлива духовна сила, що здатна творити, пізнавати й освячувати світ.

СВІТОГЛЯДНА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ — здатність релігії формувати у віруючої людини систему поглядів і уявлень, які виражають її ставлення до різних предметів і явищ дійсності, життєву позицію, ціннісні орієнтації, тобто релігійний світогляд загалом.

СВІЧКИ ЦЕРКОВНІ — предмет культу, атрибут богослужіння у християнстві, буддизмі та інших релігіях, пов'язаний з вірою у містичну силу вогню. У православ'ї їх запалюють під час хрещення, поховання, причащення та інших обрядів.

СВОБОДА — здатність людини діяти (чи не діяти) з власної волі.

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ — свобода вибору особистістю релігійного світогляду, тобто її здатність до релігійного самовизначення, й самореалізація у вибраній релігійній сфері.

СВОБОДА ВОЛІ – один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність людини приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою.

СВОБОДА В РЕЛІГІЇ — міра свободи, яку допускає певна конфесія для своїх прибічників у віросповідній практиці, тлумаченні певних положень кодифікованого віровчення.

СВОБОДА РЕЛІГІЇ — незалежне функціонування релігійних течій, рухів та їхніх інституцій, а також правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення й самореалізації особистості.

СВОБОДА СОВІСТІ - це право мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими, сповідувати будь-яку релігію або несповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

СВОБОДА ЦЕРКВИ — ступінь автономності, незалежності внутрішнього устрою, структури управління певного релігійного об'єднання, його правовий статус і можливості виконання ним поставлених завдань.

СВЯТЕ ПИСЬМО — кодифіковане віровчення розвинутих релігій: в індуїзмі — Веди, в зороастризмі — Авеста, в іудаїзмі — Тора, в буддизмі — Трипітака, у християнстві — Біблія, в ісламі — Коран тощо.

- СВЯТИЙ ПРЕСТОЛ** (лат. *sancta sede* — крісло-трон) символ влади папи як єпископа Риму, найважливіший знак його церковної влади.
- СВЯТКИ** — 12 днів (з 7 по 19 січня), встановлені православною церквою в пам'ять народження Христа.
- СВЯЩЕНИК** — у християнстві сан служителя культу, який має право здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Інша назва: ієрей (старший священик — протоієрей).
- СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІ** — термін для позначення служителів релігійного культу в православній і католицькій церквах, які мають духовний сан: єпископів, священиків, дияконів. Священнослужителі (крім диякона) мають право самостійно відправляти богослужіння, обряди, таїнства (таїнство священства здійснює лише єпископ).
- СВЯЩЕНСТВО** — за християнським вченням, ті повноваження і сила, які Бог надає чоловікам і які необхідні для виконання спасительних обрядів Євангелія.
- СЕКТА** (< лат. *secta* — учення, напрям, школа) — замкнута група, що відокремилася від основної течії релігії в даній країні; також віросповідання, якого дотримується, порівняно з основним напрямом, незначна кількість віруючих. Породжена суспільними протиріччями, секта може виступати в ролі організації, яка є виразником протесту соціальних груп, не задоволених своїм становищем. Для секти характерне претендування на винятковість своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та настанов.
- СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ** (< середньолат. *saecularis* — мирський, світський) — процес звільнення різних сфер суспільних відносин, особистого життя, свідомості, діяльності, поведінки людей від впливу релігійного, сакрального.
- СЕКУЛЯРНИЙ** (лат. *saecularis* — мирський, світський) — вивільнений від релігійного, сакрального. Стосується різних сфер суспільних відносин і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини.
- СЕНСУАЛІЗМ** (франц. *sensualisme*, лат. *sensus* — відчуття) — філософське вчення, прибічники якого визнають відчуття єдиним джерелом і головною формою достовірного пізнання.
- СЕПТУАГІНТА** — переклад Старого Завіту грецькою мовою, здійснений у III—II ст. до н. е. в Александрії, згідно з легендою, за 72 дні 72 перекладачами. Септуагінта складається з книг і окремих текстів, 10 із яких зникли. 50 книг, що збереглися, православ'я визнає канонічними (іудаїзм визнає 39 книг).
- СЕРАФИМИ** — ангели, що стоять біля Божого престолу, мають шість крил і людський образ.

СІКХИ — послідовники релігійно-реформаторського руху, який виник в Індії на території Пенджабу наприкінці XV століття. Засновником цього руху, що надалі отримав назву сикхізм був індійський поет і мислитель Нанак (1469–1539).

СИМВОЛ ВІРИ — короткий звід головних догматів, які становлять основу віровчення будь-якої релігійної течії або церкви. Повинен прийматися на віру, без доказів. Загальнохристиянський Символ віри складається з дванадцяти частин. У перших восьми йдеться про триєдність бога, олюднення Ісуса Христа й спокутування гріхів людства; чотири останніх присвячені церкві, хрещенню та вічному життю. Символ віри складений Отцями церкви і затверджений на Нікейському (325 р.) і Константинопольському (381 р.) соборах. Читається як молитва на богослужіннях і в домашніх умовах, виконується хором присутніми в храмі. Докладне тлумачення Символу віри дається в катехізисах, спеціальних документах, які називаються «сповіданням віри».

СИМФОНІЯ (< грец. symphonia – співзвучність) — своєрідний «предметний покажчик» до Біблії чи її частин, в якому в алфавітному порядку наводяться слова та окремі висловлювання Біблії із зазначенням, в якій книзі, главі, вірші слід шукати дане слово чи вислів.

СИНАГОГА (< грец. synagoge — збори, місце зібрання) — молитовний дім в іудейській релігії, а також громада віруючих. Виникла приблизно в V ст. до н.е. і була не тільки приміщенням для богослужінь, а й школою, притулком для приїжджих, центром суспільно-політичного і духовного життя єврейської громади. Синагога регламентує життя віруючих згідно з настановами Тори і Талмуда.

СИНЕДРІОН (< грец. synedrion – рада) — в I ст. до н.е. вища бюрократична установа в Стародавній Іудеї із судовими, релігійними та політичними функціями. Разом із жрецтвом в синедріоні засідали представники світської аристократії та законовчителі-іудеї.

СИНКРЕТИЗМ (< грец. synkretismos – об'єднання) — злиття вірувань та обрядів різних релігій. Наприклад, християнство з самого початку мало синкретичний характер, поєднуючи елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів. Такий самий характер мають іслам, іудаїзм, сектантські віровчення та культ. Синкретизм свідчить про спільність і земний характер причин, які породжують релігію.

СИНОД (< грец. sinodos — сход, збори) — вищий орган управління в Руській православній церкві, заснований у 1721 р. Петром I замість ліквідованого патріархату. За синодального управління Руська православна церква перетворилася на одну з урядових установ, які здійснювали політику

правлячих класів. Після 1917 р. синод став дорадчим органом при патріархові. В інших православних церквах синоди виконують різні функції. У протестантських церквах синодами називають зібрання духовних та світських осіб країни, які скликаються для вирішення релігійних справ.

СИНОПСИС (< грец. synopsis – огляд) — збірник біблійних уривків та їх богословських тлумачень, творів релігійних філософів і церковних діячів.

СИНОПТИЧНІ ЄВАНГЕЛІЯ — перші Євангелія (від Матфея, від Марка, від Луки), що містять в основних рисах однаковий опис земного життя Ісуса Христа.

СИНТОЇЗМ (китайська калька sinto – шлях богів < давньояпон. kannagara) — національна релігія японців, що сформувалася в ранньофеодальну добу (VI—VII ст.) на ґрунті родоплемінних анімістичних культів та шаманства. Цей процес збігся з укоріненням в Японії буддизму і після періоду протиборства духівництва обох релігій виробило модус співіснування, згідно з яким боги синтоїзму визнаються аватарами різних персонажів буддизму. Нині більше половини населення Японії формально сповідує обидві релігії, відправляючи обряди життєвого циклу: благословення немовлят, шлюб – у синтоїстських храмах, а похоронно-поминальні обряди – у буддійських.

СІОН — частина Єрусалима (гора, пагорб), де, згідно з Біблією, жив цар Давид і розташовувався храм Ягве. В Біблії неодноразово відзначається, що на Сіоні живе Бог. Тут знайшло своє відображення поширене серед стародавніх народів вірування, що гори є житлом Богів. З часом слово «сіон» стало в іудаїзмі символом вірності Богові, в цьому ж значенні воно перейшло до християнства і одержало значне поширення в християнському сектантстві.

СКЕПТИЦИЗМ (англ. skepticism, франц. scepticisme, грец. skeptikos — недовірливий) — вчення, прибічники якого піддають сумніву можливість досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.

СКИТ (<грец. asketos — подвижник) — монастир, розташований у пустельному місці.

СКРОМНІСТЬ – позитивна якість, властива людині, яка не любить підкреслювати свої заслуги, достоїнства тощо, хизуватися ними.

СЛУЖИТИ – з любов'ю виконувати обов'язки, правила і дотримуватися законів.

СЛУЖІННЯ – виконання Заповіді любові до ближнього, підкорення волі Бога.

СМИСЛ – культурне значення, яке інтелектуально осмислюється, емоційно відчувається й об'єктивується у відповідних культурних кодах і комунікаціях (текстах). За смыслом стоїть архетип (міфологічна фігура) культури – світовий чи етнічний. Часто смисл є складовою відповідної семантичної опозиції з образно-асоціативного паралельно-символічного ряду (хаос – космос, життя –

смерть, добро – зло, чоловіче – жіноче, свої – чужі тощо). Смысл є основою формування загальнозначущих вартостей – цінностей. Смысл складає позначуване відповідних знаків і символів як позначників. Смысл поєднує раціональні й емоційні компоненти і, мірою універсалізації й інституалізації, постає координатою картини світу в культурі.

СОБОР — 1) кафедральний чи головний храм міста, де здійснюють богослужіння особи вищої духовної ієрархії; 2) зібрання представників певної чи кількох церков для обговорення і вирішення питань віровчення, внутрішнього устрою і дисципліни, моральної поведінки членів церкви.

СОВІСТЬ — усвідомлення людиною відповідності своїх дій певним нормам, відчуття моральної відповідальності за свої вчинки внаслідок самооцінки, форма вираження моральної самосвідомості особи.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ — розділ релігієзнавства, що вивчає суспільні основи релігії, її місце, функції й роль у суспільній системі, вплив релігії на інші елементи цієї системи й специфіку зворотного впливу на релігію певного суспільства.

СПАСИТЕЛЬ – Син і посланець Божий, який покликаний врятувати людство від загибелі.

СПОВІДЬ (каяття) — таїнство в православ'ї та католицизмі, під час якого віруючий розповідає священику про скоєні ним гріхи, а священик нібито від імені Бога дарує йому відпущення із напуттям або із застосуванням покарання — піст, молитва із поклонами тощо.

СПОКУТА (спокутування) — один із основних догматів християнства, суть якого полягає у тому, що Бог-Отець приніс у жертву свого сина для спокути гріхів людей, які тягарем лежали на них з часу міфічного гріхопадіння Адама і Єви. Легенда про спокуту використовується служителями культу для навіювання віруючим ідеї покірності й терпіння в ім'я блаженства у потойбічному світі.

СПРИЙМАННЯ — цілісне відображення предметів і явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей на основі комплексу відчуттів.

СТИХАР – нижній богослужбовий одяг архієрея, поверх якого одягається єпитрахиль.

СТОЇЦІЗМ — вчення однієї з найвпливовіших філософських шкіл античності, заснованої близько 300 р. до н. е. Своє ім'я школа отримала від назви портика Стоя Пойкиле (грец. στοά ποικίλη, букв. «розписний портик»), де засновник стоїцизму, Зенон із Кітіона, вперше виступив в якості самостійного вчителя.

СТРАЖДАННЯ — почуття, пов'язане з терпінням болю, достатків, тягостей. Страждання начебто було дане Богом як кара людству за гріхопадіння.

СТУПА (ДАГОБА) — вид буддійських пам'ятних споруд, які призначалися для збереження реліквій чи позначення «священних місць». Має вигляд пагорбкуватого могильного насипу. Уже в стародавні часи ступи почали будувати із каменю, на фундаменті, з верхівками у вигляді парасольок у кілька ярусів і прикрашати статуями Будди. Ступи перетворено на об'єкт поклоніння і паломництва.

СУБСТАНЦІЯ (< лат. substantia — наявність, сутність) — вічна, незмінна першооснова всього суцього, його об'єднуюче начало.

СУБСТРАТ (< лат. substratum — підстилка) — 1) загальна, єдина основа різноманітних явищ, основа спільності або подібності однорідних явищ; 2) речовина або предмет.

СУД ЦЕРКОВНИЙ — релігійно-правовий інститут і система судово-слідчих закладів у християнських церквах. До юрисдикції суду церковного належали питання шлюбу, відступництва, дисципліни священиків та ін. У країнах, де церква не відокремлена від держави, суд церковний є частиною державної судової системи.

СУМЛІННЯ — Божий Голос у людині, оцінка Господом її вчинків, застереження від злого, заклик до відповідальності за свої вчинки.

СУНА (араб. букв. — поведінка, звичай) — святий переказ ісламу, викладений у формі висловів Мухаммеда та оповідей його діянь людьми, які близько знали пророка.

СУНІЗМ (< араб. sunnah — правило) — найбільш численний з двох (поряд з шиїзмом) напрямів ісламу. Прихильники сунізму — суніти, крім Корану, визнають святість Суни, ушановують, крім пророка Мухаммеда і халіфа Алі, ще деяких халіфів, яких не визнають шіїти.

СУРА — глава у Корані.

СХИЗМА (грец. schisma, букв. — розкол) — церковні розколи і суперечки. Пізніше схизмою стали називати такі розколи і суперечки, які не супроводжувалися відмовою від визнання церковних догматів.

СХИМА (< грец. — вид, положення) — вищий чернечий ступінь, що вимагає від посвяченого в нього виконання особливо суворих аскетичних правил.

Т

ТАБУ (полінезійське tabu) — релігійна заборона у первісних народів на речі чи дії, вимовляння певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищ та ін., за порушення якої загрожує «надприродна» кара, хвороба або смерть.

Система табу була особливо розвинена у Полінезії, де вона частково замінювала державні закони. В релігіях, що виникали пізніше, поняттю табу приблизно відповідає ідея гріха.

ТАЄМНА ВЕЧЕРЯ — 1) за Біблією — вечеря Ісуса Христа з апостолами напередодні його страти, під час якої він омив ноги апостолам і встановив таїнство євхаристії; 2) у католицизмі — церемонія Святого четверга, під час якої вище духовенство (в тому числі Папа Римський) прислуговує бідним, омиває їм ноги в пам'ять про діяння Ісуса Христа.

ТАЇНСТВО — у християнстві магічний культовий обряд, здійснення якого, згідно з церковним віровченням, надає віруючим надприродної сили, Божу благодать як необхідну умову для спасіння гріховної душі людини, сприяє вилікуванню хворих, зміцненню шлюбу тощо. Католики та православні визнають сім таїнств: причастя, хрещення, миропомазання, священство, сповідь, маслосвяття і шлюб. Протестанти дали таїнству раціоналістичне тлумачення, яке фактично їх заперечує.

ТАЛМУД (давньоєвр. talmudh) — зведення догматичних релігійно-етичних і правових законоположень іудаїзму. В усній традиції виник у II— I ст. до н. е. Його письмове оформлення датується III—V ст.

ТАНТРИЗМ — спільна назва різних шкіл і напрямів у буддизмі та індуїзмі, які, застосовуючи методи йоги, розробили специфічну систему езотеричної практики. За тантризмом, людина розглядається як мікрокосмос, її тіло побудоване з того самого матеріалу, що й космос, і аналогічне йому. Вважається за можливе, з використанням практики йоги, звільнити сили людини, що дремають у ній. Тантризм поширений в Японії, Непалі, Китаї, особливо в Тибеті.

ТАРТАР (грец. Tartaros) — пекло, нижня частина підземного світу; розташована на такій самій відстані від поверхні землі, як земля від неба.

ТВОРЕЦЬ – Господь, люблячий і мудрий Бог, який створив світ.

ТВОРЧИСТЬ — синтез різних форм діяльності людини з метою створення нових якостей матеріального і духовного буття.

ТЕЇЗМ (< грец. theos – бог) — релігійне вчення про існування богів або єдиного бога, трансцендентного світу, його творця і управителя. Теїзм є внутрішньою ідейною основою політеїстичних та монотеїстичних релігій. Найрозвинутішими системами теїзму є іудаїзм, християнство, іслам.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (грец. telos (teleos) — мета, кінець і ...логія) — вчення про доцільність суцього, згідно з яким все для чогось призначено, має свою мету.

ТЕОГОНІЯ (грец. theos — Бог і goneia — народження) — сукупність міфів про походження і родовід богів.

ТЕОДИЦЕЯ (франц. theodicee < грец. theos — Бог і dike — справедливість, право) — релігійно-філософське вчення, яке ставить за мету довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленню про Бога як втілення абсолютного добра. За Лейбніцем, який увів це поняття (1710 р.), світ є «досконалим творінням», бо створений досконалим Богом, а зло є незмінним супутником добра, форма випробовування для людей, зміцнення їх релігійної віри.

ТЕОКРАТІЯ (грец. theos — Бог і kratos — влада) — форма державного правління, за якої політична влада належить главі церкви, духовенству. Приклад: держава Ватикан.

ТЕОЛОГ — особа, яка практикує теологію, богослов.

ТЕОЛОГІЯ (грец. theologia < theos — Бог і ...логія) — систематизований виклад релігійного вчення про Бога; сукупність вироблених певною релігією доказів істинності власних догм, правил і норм життя духовенства і віруючих, боговстановленості віровчення і церкви. Інша назва — богослов'я.

ТЕОСОФІЯ (грец. theosophia < theos — Бог і sophia — мудрість) — релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів із надприродними силами.

ТЕОЦЕНТРИЗМ (грец. theos — Бог і лат. centrum — центр) — основоположний принцип, згідно з яким єдиний Бог — абсолютне начало і центр Всесвіту, що зумовлює собою буття і сенс існування всього живого.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ — у діалогічному розумінні, це морально-психологічна та культурно-духовна якість суб'єкта, що виявляється ширшою за прості лояльність чи терпимість і передбачає активну жертвону гуманістичну позицію турботи за життя іншого, опікування його вразливістю й беззахисністю та переймання на себе екзистенційної вини та відповідальності за його смертність і конечність. Толерантність як діалогічна властивість свідомості суб'єкта передбачає єдність принципівості та лояльності, відкритості світові та відданості власним переконанням, універсальності і партикулярності.

ТОМІЗМ (< лат. Thomas — Фома) — напрям у філософії й теології, що сформувався під впливом ідей Томи Аквінського. Особливість томізму — раціональне обґрунтування вічної сутності Бога як першопричини творення і мети людського буття.

ТОПОС — простір як складова хронотопу (часопростору) і культурно-символічний параметр (наприклад, топос Чужого або сакральний топос Храму).

ТОРА (давньоєвр. Torah, букв. – наука, учення) — давньоєврейське найменування П'ятикнижжя. У культових діях використовується тільки рукописний текст Тори, виконаний на сувої пергаменту.

ТОТЕМІЗМ (англ. totemism) — уявлення або віра в існування «чуттєво-надчуттєвих» кровних (родинних) зв'язків між певною групою людей (родом, племенем) і певним видом тварин, рослин чи явищем природи.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ (нім. transzendental < лат. transcendens — той, що виходить за межі) — 1) у схоластиці – найзагальніше поняття (річ, істина, добро, єдине); 2) у філософії Канта – апіорні форми пізнання, що зумовлюють досвід.

ТРЕБИ – особливі служби, які відправляються за потребами окремих людей: молебні, панахиди, похорон і т.д.

ТРИЗНА — 1) частина обряду поховання у східних слов'ян періоду язичництва. Складалася з оплакування померлого, помину на його честь, змагань, військових ігор, пісень тощо. Під час християнізації слов'ян тризна довго зберігалася у вигляді пісень і банкетів; 2) церковна відправа, пов'язана з похованням.

ТРИКІРІЙ – трисвічник, який разом з дикірієм (двосвічником) використовується при архієрейських відправах.

ТРИМУРТІ (санскр.) — в індуїзмі та брахманізмі — три іпостасі єдиного неперсоніфікованого космічного духовного начала — брахмана, які відображають три його основні функції: Брахма — боготворець Всесвіту, Вішну — його охоронець, Шива — руйнівник. На скульптурних зображеннях члени тримурті або стоять тісною групою, або їх тіла нібито виростають одне з одного. Триптих — ікона, що складається з трьох частин. Трійця — 1) у християнстві — три особи Бога: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий. Догмат про існування єдиного Бога у трьох іпостасях сформульовано на церковному соборі (381 р.) в Константинополі; 2) християнське свято, що відзначається у православ'ї.

ТРИПІТАКА (санскр. — три кошики) — Святе Письмо буддистів, в якому викладено одкровення Будди.

ТРИЙЦЯ — християнський догмат, згідно з яким єдиний Бог одночасно існує в трьох іпостасях (особах) — як Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий.

ТРОПАР (грец. troparion) — у православній і греко-католицькій церквах — молитовний урочистий спів (декламація) на честь свята чи святого.

У

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ЗА КОРДОНОМ — створені у Канаді 1918 р., у США —1919 р. Віруючими були українці-емігранти. УПЦ за кордоном провадили активну роботу, спрямовану на збереження української культури, відстоювали незалежність української держави, мали досить широку систему навчальних закладів, видавництв тощо.

УЛЕМ (< араб. ulama – учені) — мусульманський богослов та вправний у казуїстиці правознавець, практично все мусульманське духівництво. Улемами називають також тих, хто здійснив хадж до Мекки, учителів та всіх шанованих людей.

УНІВЕРСАЛІЗМ – світоглядна установка на світову єдність культур, ширше – тенденція до тотальності. В універсалізмі на засадах класичної етики стверджується існування загальнолюдських цінностей, спільних для усіх народів (універсальї культури).

УНІЯ ЦЕРКОВНА (< пізньолат. unio – єдність, об'єднання) — об'єднання православної та католицької церков на основі визнання католицької догматики під зверхністю папи римського при збереженні традиційних форм православної обрядовості.

УСОБЛЕННЯ — винесення людських рис символічними засобами поза людину, перенесення їх на явища морально-побутового та виробничого характеру.

УРАЗА (араб.) — 30-денний мусульманський піст під час рамадану. Переривається щодня з вечора до ранку.

УЯВЛЕННЯ — чуттєво-наочний цілісний образ предметів і явищ, що виникає за допомогою уяви на основі минулого чуттєвого досвіду, який зберігається і відтворюється в пам'яті узагальнено.

Ф

ФАКІР (< араб. fakir – жебрак) — мусульманський монах-жебрак, дервіш. В Індії факірами називають також бродячих монахів-індуїстів, які виманюють гроші у населення за демонстрування фокусів і дресированих тварин, за пророкування майбутнього, тлумачення снів і лікування заклинаннями та гіпнозом.

ФАНАТИЗМ РЕЛІГІЙНИЙ (франц. fanatisme < лат. fanaticus – несамовитий, шалений) — сліпе, доведене до крайніх проявів визнання релігійних ідей і намагання наслідувати їх у практичному житті; нетерпимість до іновірців та

інакодумців. Типи фанатизму — від пасивно-споглядального до активно-екстремістського. Крайнім проявом є бузувірство релігійне. Фатіха — назва першої сури Корану.

ФАРИСЕЇ – релігійна верхівка ізраїльського народу; вчителі. Вважали, що люди повинні жити, щоб догодити Богу (заради Божого задоволення). Намагалися виконувати закони, дані Богом Мойсею в деталях. Крім того, фарисеї створили чимало додаткових правил, щоб випадково не порушити жодного із законів. Ісус критикував їх за те, що вони хочуть показати себе кращими, ніж є насправді.

ФАРИСЕЙСТВО – 1) вчення фарисеїв; 2) лицемірство, зовнішня благочестивість.

ФАТІХА — назва першої сури Корану. Фатіха складається із семи віршів і є однією з найбільш ранніх сур; найчастіше виголошувана молитва у мусульман.

ФЕЛОН (РИЗА) - верхня напівкругла одежа без рукавів з отвором для голови. Священик одягає її під час богослужіння.

ФЕНОМЕН (грец. *phainomenon* – те, що з'являється) — явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ — розділ релігієзнавства, що досліджує розуміння смислу релігійного вираження конкретної людини на основі її інтуїції, особистих відчуття і бачення.

ФЕТИШИЗМ (франц. *fetische*, від португ. *feitico* — амулет) — віра в те, що певні предмети мають надзвичайні якості, та відповідне пошанування їх.

ФЕТВА (араб. – думка, рішення) — письмовий умовивід, думка релігійного авторитета (муфтія) з богословсько-юридичних питань в ісламі.

ФІЛІОКВЕ (лат. *filioque*) — прийнятий вперше на Толедському церковному соборі (не вселенському) додаток до християнського Символу віри про сходження Святого Духа від Бога-Отця «і від Бога-Сина». Хоча II Вселенський собор 787 р. ухвалив формулу «Святий Дух сходить від Отця», навколо неї все ж розгортається суперечка Риму і Константинополя. Греко-візантійські ієрархи відкинули філіокве, а папи римські із середини IX ст. повністю його визнали, що й стало одним із приводів поділу християнства в 1054 р.

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ — сукупність філософських понять, категорій і концепцій, які дають філософське тлумачення релігії.

ФРЕЙДИЗМ — загальна назва філософсько-антропологічних і психологічних концепцій З. Фрейда та його послідовників, в основу яких покладено проблему несвідомого.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – традиційна установка на пошук базових “витоків” та “основ” сущого, зокрема, на пошук основоположних культурних цінностей.

Притаманний ортодоксальним традиціям як обернення на сакральний авторитет минулого, як намагання повернутися до “ґрунту”, наприклад, через буквально однозначне тлумачення священних текстів.

ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ (лат. *functio* — виконання, звершення) — коло діяльності, призначення релігії щодо людини і суспільства в цілому.

Х

ХАДЖ (араб. *hagg* – проща) — відвідування Мекки мусульманськими прочанами, що супроводжується певними ритуалами та церемоніями: прослуховування проповіді біля гори Арафат, символічне побиття камінням диявола, семиразовий обхід Кааби, молитви, пиття води з джерела Замзам тощо. Хадж – один з п’яти основних обов’язків мусульманина, який він може виконати. Хадж здійснюють у свято жертвоприношення (курбан-байрам). Під час хаджу прочани також відвідують Медину, де збудовано гробницю пророка Мухаммеда.

ХАДИС (араб. — повідомлення, оповідання) — стисла розповідь про діяння і висловлювання пророка Мухаммеда та його однодумців, що склали зміст Суни. Складається з двох частин: у першій перераховують імена людей, що переказали хадис, аж до тієї людини, яка особисто чула висловлювання Мухаммеда або бачила його вчинок; у другій частині міститься саме оповідання. Хадис – джерело права, моралі та релігійних приписів.

ХАЛІФ (< араб. *halifa* — спадкоємець, намісник) — духовний і світський глава теократичної мусульманської держави.

ХАРИЗМА (грец. *charisma* — дар) — благодать, Божий дар, особлива сила, дарована апостолам Святим Духом у Єрусалимському храмі на П’ятдесятницю для подолання гріховності та спасіння.

ХАСИДИЗМ (< давньоєвр. *hasid* – благочестивий) — одна з течій в іудаїзмі, що виникла серед сільського населення Волині та Поділля. Спочатку хасидизм відображав протест трудящих мас проти верхівки єврейських громад та рабинів. Хасиди вчили, що людина повинна прагнути до повного злиття з Богом не шляхом заглиблення у священні книги, як того вимагали рабини, а щирою молитвою та благочестям.

ХЕДЕР (давньоєвр., букв. – кімната) — початкова релігійна школа в єврейській громаді, де вивчали лише Мойсеєве П’ятикнижжя і Талмуд. Хедер виник за середньовіччя.

ХЕРЕМ (давньоєвр.) — прокляття, відлучення від синагоги тих, хто порушив настанови і правила єврейської громади, бере під сумнів Тору і Талмуд.

ХІЛІАЗМ (грец. Сbillioi – тисяча) – релігійне вчення про тисячолітнє «царство Боже» на землі, що нібито настане перед «кінцем світу».

ХОДЖА — титул мусульман, які ведуть своє походження (здебільшого фальсифіковане) від одного із чотирьох «праведних» арабських халіфів. Назву ходжа мають також прибічники ісмаїлітської секти, очолюваної агаханами.

ХОЛІЗМ (< грец. 'Ολος – цілий, увесь) – філософське учення, що розглядає світ як результат творчої еволюції, яка спрямовується нематеріальним «фактором цілісності».

ХРАМ — культова споруда, призначена для здійснення богослужінь і проведення релігійних обрядів. У православ'ї храми іменуються церквами, в католицизмі — костьолами, в ісламі — мечетями, в іудаїзмі — синагогами.

ХРЕСТ — предмет релігійного культу, який наділяється особливою магічною силою. У християнстві є священним символом, а в католицизмі, православ'ї та лютеранстві — й об'єктом поклоніння. Церковна традиція пов'язує це поклоніння зі смертю Ісуса Христа на хресті, освяченим кров'ю Сина Божого. Хрест шанувався у багатьох народів задовго до появи християнської релігії, зокрема у Стародавньому Єгипті, Південній Америці, Новій Зеландії, де вважався символом вогню, сонця і вічного життя. Офіційне вшанування Хреста було запроваджено християнською церквою в IV ст.

ХРИСТІЯНСТВО — найчисленніша світова релігія, що виникла у I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії.

ХРИСТІЯНСЬКА ЕТИКА – наука про християнські моральні норми і цінності.

ХРИСТІЯНСЬКА ЛЮБОВ — беззастережне прийняття того, кого любиш, і самовідданість щодо нього аж до самозречення.

Ц

ЦАДИК — обожнюваний «чудотворець» у хасидів. Віра в могутність цадика доходила до твердження: «Цадик може відмінити навіть присуд Бога». Свій вплив цадики використовували для насадження релігійного фанатизму.

ЦАРСЬКІ ВРАТА — у храмах візантійського обряду — двійчаста брама, що веде з притвору в середню частину храму. Назва пов'язана з тим, що візантійський імператор знімав із себе перед входом сюди вінець і зброю та відпускав охорону. Згодом так стали називати невисоку браму в іконостасі, що слугує входом до вівтаря. Це своєрідна ікона, поділена навпіл. У католицизмі назва

тлумачиться в такий спосіб: крізь Царські врата у вигляді святих дарів проходить Цар царів Ісус Христос, щоб наситити паству своїм тілом і кров'ю.

ЦЕЛІБАТ (лат. *callibatus, callibs* — неодружений, самотній) — безшлюбність, обітниця, яку приймають католицькі священики. Введений в XI ст. У православ'ї обіт безшлюбності, пов'язаний з прийняттям чернецтва.

ЦЕНзуРА ДУХОВНА — перегляд церковниками друкованих видань з правом заборони їх випуску.

ЦЕРКВА (грец. *кугіакє (oikia)*, букв. — божий дім) — релігійна організація зі складними, централізованими та ієрархізованими стосунками між священиками і віруючими, що виробляє, зберігає, передає релігійну інформацію, організовує та координує релігійну діяльність і контролює поведінку віруючих.

ЦЕРКОВНОСЛУЖИТЕЛІ — особи, що беруть участь у спільному богослужінні громади, допомагають священикам та єпископам — віктарники, читці, співаки, канонархи і т.д. Поставляються через посвячення і єпископське благословення.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (< лат. *civilis* — гідний, вихований) — універсальне поняття, що визначає зміст усіх суспільних процесів і лежить в основі класифікації основних історичних етапів розвитку суспільного виробництва.

Ч

ЧАДРА (< тур. *cadır*, букв. — намет) — вид покривала, яке, згідно з настановами шаріату, зобов'язані носити жінки-мусульманки. Носіння чадри підкреслює принижене, підкорене становище жінки.

ЧАКЛУН (волхв, маг, чарівник) — згідно з марновірними уявленнями, запозиченими із язичества — особа, здатна за допомогою магічних обрядів впливати на сили природи і суспільства. В історичному плані чаклуни були попередниками жрецтва, а також сучасного духовенства. Культивували різноманітні забобони та містику.

ЧАЛМА (тур. *salma*) — головний убір з полотнища тканини, що обертається поверх іншого головного убору — фески, тюбетейки тощо, рідше — просто навколо голови.

ЧАСОСЛОВ — церковно-богослужбова книга, що містить псалми, молитви, пісні та інші тексти добового кола богослужіння.

ЧЕРНЕЦЬ — особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичний спосіб життя в монастирі згідно з монастирським

статутом. Вища церковна ієрархія - єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, як правило, вихідці з чернецтва.

ЧЕСНОТА – добродієність, позитивна моральна якість людини.

ЧИСТИЛИЩЕ – католицьке віровчення про те, що в загробному світі, крім раю і пекла, є і чистилище, де душі померлих проходять очищення, перш ніж вступити до раю. Очищення душ здійснюється шляхом різних випробувань. Рідні та близькі покійного за допомогою молитов і внесків на користь церкви можуть полегшити випробування душі. Доля душі померлого, таким чином, залежить не тільки від поведінки людини в земному житті, а й від старанності та матеріальних можливостей рідних і близьких покійного.

ЧОРНЕ ДУХОВЕНСТВО — частина духовенства, на відміну від білого — не ченців. Поширене головним чином у християнстві (католицизмі, православ'ї, Українській греко-католицькій та Вірмено-Григоріанській церквах). Назва пов'язана з тим, що після постригу ченці носять чорний одяг на знак зречення світського життя.

ЧОТИРИДЕСЯТНИЦЯ – Великий піст.

Ш

ШАК'ЯМУНІ – він же Будда, він же Сіддхартха Гаутама – реальна історична особа, засновник буддизму.

ШАМАНСТВО – форма релігії, культ переважно злих духів, які викликають хвороби. Особливо поширеним було у народів Північної Азії (чуків, бурятів та ін.). Для шаманства характерний особливий релігійний ритуал камлання, до якого віруючі звертаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіху в промислі тощо. Під час камлання шаман викликає у себе нервово-психічний напад, який призводить нібито до того, що духи входять в його тіло або його душа відправляється у світ духів.

ШАМБАЛА – назва міфічної країни, символ центру, з якого Великі Душі (Махатли) здійснюють духовне керівництво людством.

ШАРІАТ (араб. sar'at, букв. – належний шлях) – збір законів, складених на основі Корану і Суні в період феодалізму в країнах поширення Ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хаджж і газават, регламентує молитву, піст тощо. Шаріат відстоював інтереси пануючих класів феодального суспільства і духовенства.

ШАХСЕЙ-ВАХСЕЙ (< перс. вигук «Шах Хусейн, вах, Хусейн!», букв. – «Цар Хусейн, ах Хусейн!») — кульмінаційний день жалоби в мусульман-шиїтів, який супроводжується театралізованими процесіями, піснями, проповідями та самокатуванням на честь великомученика Хусейна, онука пророка Мухаммеда, сина халіфа Алі ібн Абу Таліба. Припадає на десятий день місяця мухарем (першого місяця мусульманського місячного календаря).

ЩЕДРІСТЬ – чеснота нескупої і незажерливої людини, яка охоче ділиться своїм майном, коштами або чимось іншим, у разі необхідності не шкодує витратити що-небудь своє.

ШЕЙХ (араб. *sheyh*, букв. – старий) — в ісламі вища духовна особа, богослов і законознавець, глава громади дервішів. У Середній Азії — нащадок особи, похованої в мазарі, а також особи, яка живе біля мазару за рахунок приношень віруючих.

ШЕПТАН (ШАЙТАН) — фантастичний образ сатани, «злого духа» в ісламі. Згідно з Кораном, Шептан був ангелом, якого створив Аллах із вогню, але потім виключив із сонму ангелів за непокору. В мусульманській релігійній літературі Шептан зображується у вигляді володаря численних шкідливих джинів чи безлічі злих духів, кожен із яких перебуває поруч з людиною для її «зведення».

ШИВА (санскр. *Shiva*, букв. – благий) — один із богів тримурті в індуїзмі. Для послідовників шиваїзму — найвищий бог, який знищує і відроджує все існуюче. На початку космічного циклу створює Всесвіт, а потім, на кінець цього циклу, знищує. Часто Шива зображався у вигляді людини з п'ятьма або чотирма обличчями і чотирма руками, яка танцює у вогняному колі.

Я

ЯГВЕ (ЯХВЕ, ЄГОВА) — верховний Бог в іудаїзмі. У пантеоні богів був висунутий на перше місце єврейськими племенами приблизно в X ст. до н.е. Віра в єдиного Бога Ягве поширилася в християнстві, зокрема, серед свідків Єгови та єговістів-ільїнців.

ЯЗИЧНИЦТВО — давні релігійні вірування, що існували у всіх народів до прийняття ними світових релігій.

ЯКОСТІ МОРАЛЬНІ – основні істотні якості людини, які характеризують її моральний облік, рівень загальної моральної культури.

ЯХВИСТ (П'ЯТИКНИЖЖЯ) — перші п'ять книг Старого Завіту у складі Біблії, які називають також Законом або Торою, тобто «вчення». Авторство цих книг іудейська і християнська традиції приписують Мойсею — міфічній особі. До складу П'ятикнижжя входять книги: Буття, Вихід, Левит, Числа і Повторення закону.

ЯШМАК — вуаль, що закриває нижню частину обличчя, ніс, рот і підборіддя. Мусульманки носять її під чадрою. Носіння яшмака — показник благопристойної поведінки, покірності жінки.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Багнюк А.Л. Християнська етика : тематичний довідник. 11 клас / Багнюк А.Л. – Тернопіль : ТзОВ «Видавництво Астон», 2006. – 256 с.
2. Басова О.А. та ін. Вивчаємо християнську етику в українській культурі : методичний посібник / Басова О.А., Бельма О.А., Сорокіна В.А.. – Донецьк, 2011. – 418 с.
3. Жуковський В. М., Москальова Л. Ю. Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування у середніх загальноосвітніх закладах : навчальний посібник / В. М. Жуковський, Л. Ю. Москальова. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 364 с.
4. Каліберда Г. А., Лобач О.О. Християнська етика в українській культурі : науково-методичний посібник / Г. А. Каліберда, О.О. Лобач – Полтава, 2011. – 323 с.
5. Кузик Б. М., Литвин Л.І. Благівіст. Православна етика / Б.М. Кузик, Л.І. Литвин. – Донецьк : АРТ–ПРЕС, 2009. – 304 с.
6. Лахно А.І., Варенко В.М. Християнська етика в поняттях і категоріях : навч. посібник / А.І. Лахно, В.М. Варенко. – К. : Вид-во європейського університету, 2002 – 212 с.
7. Лубський В. І. та ін. Релігієзнавство: підручник / В.І. Лубський, Т.Г. Горбаченко, М. В. Лубська, А.І. Яковенко / За ред. В.І. Лубського – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 448 с.
8. Основи християнської етики. 7 клас : навч. посіб. / В.М. Жуковський, В.В. Зоринська, Н.Д. Ковальчук та ін. – К. : Літера ЛТД, 2014. – 208 с.
9. Пустовіт Л.О. та ін. Словник іншомовних слів / Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М. Сjuta, Т.В. Цимбалюк / За ред. Л.О. Пустовіт – К. : Видавництво «Довіра» – УНВЦ «Рідна мова», 2000. – 1017 с.
10. Сіданіч І. та ін. Вчимося мудрості : навч. посіб. для учнів 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів / І. Сіданіч, І. Гнатів, М. Влад (Аузяк) – Чернівці : «Місто», 2011. – 176 с. з малюнками.

11. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики / М.Г. Тофтул. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.

12. Формування духовно-моральних цінностей засобами курсу «Біблійна історія та християнська етика» : навч.-метод. посіб / за редакцією І.Г. Ковровського. – Біла Церква : КОІПОПК, 2010. – 110 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Довідкове видання

Відповідальна за випуск: Соколенко С. Я.

Технічний редактор: Короленко О. М.

За авторською редакцією.

Підписано до друку 30.06.2016 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Друк
різографічний. Гарнітура Arial. Умов. друк. арк. 4,86. Умов. фарб.-відб. 4,86.

Обл.-вид. арк. 2,98. Тираж 300 прим. Вид. №04/16.

Видавець і виготовлювач:

Видавництво «Ярославна»,

40030, Суми, Горького,2, тел.: +38-050-085-80-30

(Свідоцтво серія ДК №332 від 09.02.2001 р., видане Державним Комітетом інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України).